

Ankara Üniversitesi
Siyasal Bilgiler Fakültesi
Gelişme ve Toplum Araştırmaları Merkezi

Ankara University
Faculty of Political Science
Research Center For Development & Society

Tartışma Metinleri Working Paper Series

65. Yılında Koruma Kanunu, Çalışma İlişkileri ve İş Mükellefiyeti

Ahmet MAKAL*

No.76

September/Eylül 2004

* Professor, Ankara University, The Faculty of Political Sciences, Department of Labor Economics,
06590 Cebeci, Ankara
e-mail: makal@politics.ankara.edu.tr

- *Only the author of the papers published in The Series can be held responsible for the views, ideas, and the terminology adapted in the paper. The Research Centre for Development and Society (GETA) reserves the right to express opposing or supportive perspective upon the debates.*
- *The Series encourages the process of academic dialogue prior to the publication of the written material. The Series believes that constructing and strengthening the critical environment in the academia are crucially important for the lively academic dialogue.*
- *Paper proposals for publication in The Series and other contributions, comments, and remarks about the previously published material can be sent to The Series correspondent.*

- Tartışma Metinleri serisinde yayınlanan eserlerin görüş, düşünce ve terminolojisi tümüyle yazara ait olup, A.Ü. SBF Gelişme ve Toplum Araştırmaları Merkezi'ni (GETA) bağlamaz.
- Tartışma Metinleri bilimsel çalışmaların yayın öncesi akademik diyalog sürecine dahil edilmesi işlevi ile akademik diyalogun geliştirilmesini, güçlendirilmesini ve ihtiyacımız olan eleştiri ortamının oluşturulmasını amaçlamaktadır.
- Tartışma Metinleri serisinde yer alan çalışmalar hakkındaki görüş ve değerlendirmeler, doğrudan doğruya yazara veya yazara iletilmek üzere aşağıdaki sekreterlik adresine gönderilebilir.

Ankara University Working Paper Series
Correspondent: Research Fellow
Onurcan Tastan
<octastan@politics.ankara.edu.tr>

Publisher: Ankara University Publishing House

**65. Yılında Milli Korunma Kanunu,
Çalışma İlişkileri ve İş Mükellefiyeti
Üzerine Bir İnceleme***

*“Mükellefin urganı, terli olur yorganı;
mükelleften kurtulan, çifte kessin
kurbanı.”*

Anonim türkü

*Nihai metni okuyarak, değerli eleştirileriyle katkıda bulunan Erol Çatma'ya teşekkür borçluyum.

İÇİNDEKİLER

A. Giriş

B. Milli Korunma Kanunu'nun Çalışma İlişkileri Alanına Yönelik Düzenlemeleri ve İlgili Koordinasyon Kurulu Kararları

C. Milli Korunma Kanunu'nun Çalışma Yaşamına Yönelik Uygulamaları

1. İş Mükellefiyeti Dışındaki Uygulamalar

a. Kadın ve Çocukların Çalışma Koşulları

b. Çalışma Süreleri ve Tatiller

2. İş Mükellefiyeti

a. Mükellefiyetin Organizasyonel Boyutları

b. Mükellefiyetin Madencilikte İşgücü Kullanımı Üzerindeki Etkileri

c. Üretim Artışı-Verimlilik Açısından Mükellefiyet Uygulaması

ç. Mükellef İşçilerin Çalışma Koşulları

i. Ücretler

ii. Çalışma Süreleri

iii. Sağlık Sorunları ve İş Kazaları

d. Mükellefiyet ve Genç İşçiler

e. Mükellefiyet ve Mahkûm-Asker İşçi İstihdamı

f. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün Zorunlu Çalıştırma Konusundaki İlkeleri ve Türkiye'deki Mükellefiyet Uygulaması

Ç. Milli Korunma Kanunu ve Çalışma Yaşamına Yönelik Uygulamalarına İlişkin Bir Değerlendirme

A. Giriş

Savaşlar, ülkelerin yaşamında iktisadi ve sosyal açıdan kendine özgü sorunlar doğurur. Türkiye de, İkinci Dünya Savaşı'na girmemiş olmakla birlikte, savaşın etkilerini ciddi biçimde yaşamış, bu etkiler iktisadi ve toplumsal yaşamın her alanında hissedilmiştir. 1938-1945 yılları arasında gayri safi milli hâsılada sabit fiyatlarla % 27'lik bir gerileme yaşanmıştır. Sanayi kesimindeki azalma % 23, tarım kesimindeki ise % 35'tir.¹ Birey başına gayri safi milli hâsıla ise sabit fiyatlarla; 1945'te, 1938 yılındakinin % 63'üne düşmüştür.² Dönem, ücretlilerin çalışma ve yaşam koşulları açısından daha da olumsuz özellikler taşımaktadır. 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu çerçevesinde sendikal örgütlenmenin yasak olduğu, 1936 tarihli İş Kanunu'nun bireysel çalışma ilişkileri alanındaki koruyucu hükümlerinin hayata geçirilemediği koşullarda, ücretli çalışanlar piyasanın insafına ya da insafsızlığına terk edilmişlerdir. Savaş yıllarındaki yüksek fiyat artışları sonucunda, gerçek ücretler 1945'te, 1938 yılındakinin % 54'üne düşmüş olup, bu azalma birey başına gayri safi milli hâsıladaki gerilemeden daha büyük orandadır.³ Buna karşılık, aynı dönem içerisinde, 1942 yılında çıkarılan Varlık Vergisi Kanunu ile 1944 yılında çıkarılan Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu'nun getirdiği iki olağanüstü vergi uygulamasına karşın, belirli ellerde savaş koşullarının doğurduğu servet birikimleri oldu. Bu gelişmeler, savaş döneminde Türkiye'de gelir dağılımının ciddi ölçüde bozulmasına yol açtı. Bu oluşum, bir başka yönüyle ise özel ellerdeki sermaye birikimini artırarak, gelecekte uygulanacak iktisat politikaları üzerinde etkili olacak ve Türkiye'de 1940'ların ortalarında hızlanan siyasal gelişmeleri de etkileyecektir. İktisadi ve siyasal gelişmeler, içsel ve dışsal dinamikleriyle; savaş sonrasının değişen dünyasında çalışma ilişkileri alanında da ciddi değişimlere yol açacaktır.⁴ Çalışmamızda, bu sürecin en önemli bileşenlerinden biri olan Milli Korunma Kanunu (MKK), çıkarılışının 65. yılında, çalışma ilişkileri alanındaki uygulamalarıyla ve ağırlıklı biçimde de iş mükellefiyetine ilişkin olarak değerlendirilmektedir.

MKK, İkinci Dünya Savaşı'nın getirdiği kendine özgü güç koşullar altında çıkarıldı.⁵ 15.1.1940 tarihli Başvekillik Mazbatasında, kanunun gerekçeleri şöyle ifade ediliyordu: “Son zamanlarda Avrupada hüküm sürmekte olan siyasî gerginlik nihayet müteaddid milletler arasında harb haline inkılâb etmiş ve böylece harb sahasına ve harb tehlikesine yakın ve hatta uzak memleketler fevkalâde ahval ve şartlar içinde kalmışlardır. Bu ahval, bilhassa süratli

¹Bulutay; Tezel; Yıldırım, 1974, Tablo 8.2.C'den hesaplanmıştır.

²Bulutay; Tezel; Yıldırım, 1974, Tablo 8.1'den hesaplanmıştır.

³Bakınız, Tablo II.

⁴Makal, 1999, s. 289.

⁵Kabul tarihi: 18.1.1940, Resmi Gazete: 26.1.1940, Sayı: 4417. Çeşitli tarihlerde değişikliklere uğrayan yasa, Demokrat Parti'nin iktidar döneminde de uygulandıktan sonra, Bakanlar Kurulu'nun 16.9.1960 tarihli ve 5/322 sayılı kararnameyle yürürlükten kaldırılacaktır. Resmi Gazete: 16.9.1960, Sayı: 10605.

seyri sebebile, hemen her tarafta Hükümetlerce alınan fevkalâde tedbirlerle karşılanmaktadır. Muhtelif memleketlerde Hükümetlere bu hususta verilen geniş salâhiyetler zikredilen ahvali en iyi ifade eyliyen alâmetlerdir. Memleketimizin halen Avrupada hüküm süren harbin dışında bulunduğu malûmdur. Bununla beraber, millî hayatımızda bu istisnaî ahvalin tesirlerini önlemek ve sair bakımlardan olduğu kadar, iktisadî bakımdan da tahaffuzî ve tedafüî tedbirler almak zarureti muvacehesindeyiz.”⁶

MKK, “1940-1945 döneminin en önemli iktisadî kanunudur” ve “bu kanuna dayanılarak çıkarılan kararnameler savaş yılları iktisat politikasının ana unsurlarını oluşturmuştur.”⁷ “Fevkalâde hallerde Devletin bünyesini iktisad ve millî müdafaa bakımından takviye maksadile” Bakanlar Kurulu’na geniş yetkiler veren bu yasa ile ve çıkarılan kararnamelerle, iktisadi yaşamın çeşitli alanlarına yönelik düzenlemeler getirilmiştir. Yasa, sermayeye karşı, “...hükümetlere, özel işletmelere geçici el koyma, ithalatta ve iç ticarete azami, ihracatta asgari fiyatları saptama, temel malların vesikayla dağıtılması gibi geniş yetkiler ver(iyordu).”⁸ Yasa hükümleri, değişik tarihlerde çıkarılan Koordinasyon Kurulu kararlarıyla (KKK) uygulamaya geçirildi.⁹

B. Milli Korunma Kanunu’nun Çalışma İlişkileri Alanına Yönelik Düzenlemeleri ve İlgili Koordinasyon Kurulu Kararları

Savaş döneminin olağanüstü koşullarında yürürlüğe giren MKK, çalışma ilişkileri alanına yönelik önemli düzenlemeler de yapıyordu ve bu çerçevede yapılan uygulamalar, savaş dönemini aşarak daha sonraki yıllara da uzandı. Bu düzenlemelerden mükellefiyete ilişkin olanı ağırlıklı olarak köylüleri, diğerleri ise kentsel kesimdeki işçileri kapsamına alıyordu ve yasa uygulamasından dönem içerisinde ücretli olarak çalışan yaklaşık 500 000 kişinin direkt biçimde etkilendiği söylenebilir. MKK, birçok yasanın ücretlileri koruyucu sosyal hükümlerini askıya aldı ve bu bağlamda, İş Kanunu’nun birçok maddesi de uygulanma olanağı bulamadı. İş Kanunu dışında, 151 sayılı *Ereğli Havza-i Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun* ile 1593 sayılı *Umumi Hıfzıssıhha Kanunu*’nun sosyal hükümlerinin uygulanması konusunda da sınırlamalar getirildi. *Hafta Tatili Kanunu* ile *Umumî Bayram ve Genel Tatiller Hakkındaki Kanun*’un hükümleri de yasa uygulamasından etkilendi. MKK’nun çalışma ilişkileri alanına yönelik düzenlemeleri, seferberlik dolayısıyla

⁶T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: VI, İçtima: 1, Cilt: 8, S. Sayısı: 64, s. 1.

⁷Boratav, 1982, s. 245.

⁸Boratav, 2003, s. 84.

⁹Olağanüstü düzenlemeler yapan bu yasa hazırlanırken, “21 Ocak 1933’te Mussolini yönetiminin İtalya’da bankacılık sektörünün büyük bunalımı üzerine çöküntüyü önlemek amacıyla kurduğu IRI (Endüstriyel Kalkınma Enstitüsü)(nün)” örnek alındığı savunulmaktadır. Bakınız, Özmen, 1984, s. 431.

emek arzında ortaya çıkan azalmayı ve işgücü açığını değişik biçimlerde gidermeye yöneliktir. Bunlardan biri çalışma sürelerini uzatarak ve yasal tatil olanaklarını sınırlayarak mevcut işgücünü daha uzun sürelerle çalıştırmak, diğeri ise kadın ve çocuk işgücünün istihdamı konusundaki yasal sınırlamaları bertaraf ederek, hem uzun sürelerle çalışmayı onlar açısından da geçerli kılmak, hem de yeni kadın ve çocuk işçi istihdamını olanaklı hale getirmektir. Tüm bu önlemler madencilik sektöründe ihtiyaç duyulan işgücünü sağlamaya yeterli olmadığı için, bu kesimin işgücü ihtiyacı ise zorunlu çalıştırma, yani “iş mükellefiyeti”yle sağlanacaktır.

MKK'nun bu amaçlara yönelik olarak getirdiği en önemli düzenlemeler; 9, 10 ve 19. maddelerde yapılmıştı.

9. maddeyle, “Hükûmetin sanayi ve maadın müesseselerinin istihdallerini ve diğeri iş yerlerindeki mesaiyi, bu kanunun derpiş ettiği ihtiyacı karşılayabilecek hadde çıkarmak için lüzumu olan işçi kadrosunu ve ihtisas elemanlarını temin edeceği, bu maksadla vatandaşlara ücretli iş mükellefiyeti tahmil edilebileceği”,

10. maddeyle, “Sanayi ve maadın müesseselerinde ve diğeri iş yerlerinde çalışan işçiler, teknisyenler, mühendisler, ihtisas sahibleri vesair müstahdemlerin çalıştıkları müesseseyi veya iş yerini kabule şayan bir mazeret olmaksızın ve haber vermeksizin yerlerini terkedemeyecekleri”,

19. maddeyle, “Bu kanunun mer'iyette bulunduğu zamanlarda sanayi ve maadın müesseselerile diğeri iş yerlerinde fazla çalışmaya lüzum görülen hallerde işlerin mahiyetine ve ihtiyacın derecesine göre günlük iş saatinin, her gün için üç saate kadar arttırılabileceği”,

İş Kanununun 50 nci maddesinin küçüklerle kadınlara aid daimî hükümlerinin sanayi müesseseleri ile diğeri iş yerlerinde tatbik olunmıyabileceği, Hafta tatili kanununun bu kanunun istihdaf ettiği hususlarda tatbik edilmeyeceği, bu hükmün işçinin haftada bir gün tatil hakkını ihlâl etmeyeceği” hükümleri getirilmiştir.

Tasarı daha Meclis'te görüşülmeden, Geçici Encümen bazı maddelerde değişiklikler yaparken, işçilerle ilgili üç madde Hükümetten geldiği biçimiyle kabul edilmişti. Ayrıca Encümen raporunda, yasanın işçilere getirdiği sınırlamaları aşan niyetler de ifade edilmekteydi:

“İş Kanunu hükümlerinin fevkalâde haller için tadil mahiyetinde bulunan 19 ncu maddenin işçinin haftada bir gün tadil hakkının ihlâl edilmeyeceğine mütedair bulunan son fıkrası, işçinin haftada bir gün mutlaka istirahate mecbur edileceği manasında değildir. İşçi için bundan istifade etmemek imkânı vardır. Bilhassa bir kaç ay gibi muvakkat bir zaman için

çalışmakta olan kömür havzasındaki amelenin kendi arzularile fasılasız çalışabilmeleri kabil olabilecektir.”¹⁰

Tasarı Meclis’te görüşülürken de, sanayi, ticaret ve tarım kesiminin durumuna ilişkin tartışmalar ve değişiklikler yapılmış; buna karşılık, işçilerin durumunu ilgilendiren üç madde hiç bir tartışmaya konu olmadan geçmiştir.¹¹

MKK’nda, 25.12.1940 tarihli ve 3954 sayılı yasayla, 30.1.1942 tarihli ve 4180 sayılı yasayla ve 3.8.1944 tarihli ve 4648 sayılı yasayla yapılan değişiklikler; genel çizgileriyle işçilerin çalışma koşulları ve tatillerle ilgili olarak daha da sınırlayıcı düzenlemeler yapmıştı. MKK’nun hükümleri kamu kesiminde ve özel kesimde, değişik bölgelerde ve işkollarında uygulandı.¹² Yasanın yürürlüğe girdiği tarihten 1947 yılına kadar, 8 yıl içerisinde, yasa çerçevesinde çalışma hayatıyla ilgili olarak alınan kararların sayısı 52’ye ulaşmıştı.¹³ Çalışma ilişkileri açısından bu kararlar üç temel kategoride toplanabilir: İş mükellefiyeti, fazla çalışma ve tatiller, çalışma yaşı ile kadınlara ilişkin düzenlemeler.

Yasa uyarınca 27 Şubat 1940 tarihinde, Ereğli Kömür Havzası’nda ücretli iş mükellefiyeti tesis edildi.¹⁴ 17 Haziran 1940 tarihinde Nafia Vekâletinin yol, köprü, meydan ve iskele inşaatları için benzeri bir uygulamaya gidildi.¹⁵ Bunu, diğer bazı kurumlar ve işlerle 28 Kasım 1941’de Eti Bank Garp Linyitleri İşletmesi için alınan ücretli iş mükellefiyeti kararları izledi.¹⁶ 5 Ocak 1943’te demiryollarında iş mükellefiyeti getirildi.¹⁷

Değişik tarihlerde, değişik işyerleri için alınan KKK’yla, birçok işyerinde günde üç saate kadar fazla mesai yapılmasına izin verildi. 2 Eylül 1942 tarihinde kömür madenlerinde yer üstü işler için gece ve gündüz günlük üçer saate kadar fazla çalışma getirildi.¹⁸ 20 Mayıs 1940 tarihinde, bütün sanayi işyerleri Hafta Tatili Kanunu’ndan istisna edildi.¹⁹ Bunu, sanayiden sayılmayan başka işler izledi.

22 Şubat 1941 tarihinde “16 yaşından yukarı erkek çocukların maden işlerinde; kadınlarla 12 yaşından yukarı kız ve erkek çocukların mensucat sanayiinin gece ve gündüz postalarında çalıştırılmalarına ve fazla mesai yapmalarına, mensucat sanayiinde günlük

¹⁰Milli Korunma Kanunu Muvakkat Encümeni Mazbatası için bakınız, T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: VI, İçtima: 1, Cilt: 8, S. Sayısı: 64, ss. 2-3.

¹¹Milli Korunma Kanunu konusundaki Meclis görüşmeleri konusunda bakınız, T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: VI, İçtima: 1, Cilt: 8, 27. İçtima, 18.1.1940, ss. 138-158.

¹²MKK ve bu kanuna göre çıkarılan kararnemelerle uygulamalar konusunda bakınız, Koçak, 1986, ss. 247-257. Çalışma ilişkileri alanına yönelik “ücretli iş yükümlülüğü”, özel ve kamu kuruluşlarında uygulanan “fazla mesai” kararları ile ilgili olarak geniş değerlendirmeler için bakınız, Koçak, 1986, ss. 479-481.

¹³Aksoy, 1947, s. 69. Aksoy, çalışma yaşamına ilişkin kararları ayrıntılı ve tasnif edilmiş bir biçimde vermektedir. Bakınız, ss. 66-69.

¹⁴27.2.1940 tarih ve 2 numaralı KKK.

¹⁵17.6.1940 tarih ve 31 numaralı KKK.

¹⁶28.11.1941 tarih ve 220 numaralı KKK.

¹⁷5.1.1943 tarih ve 414 numaralı KKK.

¹⁸2.9.1942 tarih ve 384 numaralı KKK.

¹⁹20.5.1940 tarih ve 25 numaralı KKK.

mesailerini 11 saati geçmemek üzere gündüz postalarında 3 saate kadar fazla çalıştırılabileceklerine, gece postalarındaki iş müddetinin ise 8 saati geçemeyeceğine” karar verildi.²⁰ Daha sonra, mensucat dışında kalan bazı faaliyet kolları için de benzeri kararlar alındı.²¹

C. Milli Korunma Kanunu’nun Çalışma Yaşamına Yönelik Uygulamaları

MKK’nun çalışma ilişkileri alanına yönelik hükümleri yoğun biçimde uygulandı. Bu uygulamalar doğrultusunda, “iş yasasının işçiyi korumaya yönelik hükümleri hızla etkisini kaybet(tiler).”²² İş Kanunu’nun yürürlüğe girmesinden sadece üç yıl sonra çıkarılan yasa, onun henüz çok yeni olan ve uygulamaya tam anlamıyla geçirilemeyen koruyucu hükümlerini ciddi ölçüde zedeledi. Orhan Tuna, MKK’nun çıkmasından sadece üç ay sonra yayımladığı bir makalesinde, kanunun uygulanmasından duyduğu endişeleri şöyle dile getiriyordu:

“Milli Korunma Kanunu’nun uzun müddet mevkii tatbikte bulundurulmasından, İş Kanunu aleyhine doğacak bir çok mahzurlar vardır. İş kanunumuz yeni olup, semeresini henüz yeni vermeğe başlamıştır. Bir çok işçilerimiz bu kanunun mevcudiyetinden dahi haberdar değildirler. Bunun için mezkûr kanunun bilhassa iş müddetine ve ücrete müteallik bazı hükümlerinin derakap Milli Korunma Kanunu ile tebdil, tadil veya refedilmesi mucibi memnuniyet değildir.”²³

Ancak, Tuna’nın dileğinin aksine, yasa uzun süre uygulamada kaldı ve çalışma ilişkileri açısından önemli sonuçlar doğurdu. Uygulamalar, savaş yıllarında daha da otoriter bir kimlik kazanan tek parti yönetimi koşullarında, CHP içinden gelen sınırlı eleştiriler dışında, herhangi bir muhalefet olmaksızın sürdürüldü. Bu eleştiriler arasında, yasanın çalışma ilişkileri alanındaki uygulamalarına ilişkin hiçbir hususun yer almadığı söylenebilir. Dönem içerisinde, sendikal örgütlenme Cemiyetler Kanunu’nun düzenlemeleri uyarınca 1946 yılına kadar yasak olduğu için, yasa uygulamasından etkilenecek ücretli çalışanlar adına görüş bildirebilecek ya da tepki gösterebilecek herhangi bir kuruluş da mevcut değildi. Büyük baskı altında olan ve sık sık kapatılma cezalarıyla karşılaşan basın ise hükümetin ve diğer idari makamların sıkı denetimi altındaydı ve yasanın çalışma yaşamına ilişkin uygulamaları konusunda gazete ve dergilerde de dikkate değer değerlendirme ve eleştiriler yer almadı.²⁴ Bu koşullarda yasa uygulaması yönetim tarafından, tek yönlü olarak ve üstelik kendi içerisinde de

²⁰22.2.1941 tarih ve 106 numaralı KKK.

²¹1940-1946 döneminde çalışma yaşamıyla ilgili olarak alınan KKK’nın metinleri topluca Çalışma Bakanlığı, 1946, ss. 301-336’da bulunmaktadır.

²²Ekin, 1987, s. 44.

²³Tuna, 1940, s. 351.

²⁴Mükellefiyet uygulaması yapılan Zonguldak Kömür Havzası’ndaki çalışma koşullarına ilişkin olarak Dosdoğru’ların Tan gazetesinde yayımlanan yazıları ile Sendika gazetesinde çıkan yazılar istisna sayılmalıdır. Savaş yıllarında basına yönelik baskı uygulamaları konusunda bakınız, Topuz, 1973, ss. 162-169; Koçak, 1986, ss. 511-513.

yetersiz kalan idari önlemlerle yürütüldü. Savaş koşullarında, normal dönemde dahi bürokratik mekanizmayı çalıştırmak yeteneğinde olmayan devlet yapısının üstüne yeni görevler yüklenmekte, bu durumda ne eski görevler yerine getirilebilmekte, ne de yeni görevler tam olarak yapılabilmekteydi.²⁵ Aşağıda, yasa uygulamasını üç önemli boyutu itibariyle, ama ağırlıklı olarak iş mükellefiyetine ilişkin olarak değerlendiriyoruz.²⁶

1. İş Mükellefiyeti Dışındaki Uygulamalar

a. Kadın ve Çocukların Çalışma Koşulları

Tarih boyunca, hemen her ülkede, savaş dönemlerinde kadın ve çocuk emeği kullanımı, erkek işgücündeki eksilmenin bir sonucu olarak artış göstermiştir. Türkiye’de de İkinci Dünya Savaşı yıllarında benzeri gelişmeler olmuş; 1937-1943 yılları arasında İş Kanunu kapsamındaki işyerlerinde çalışan 12-18 yaş kategorisindeki işçilerin sayıları 23 347’den 51 871’e, toplam işçiler içerisindeki oranları ise % 8.80’den % 18.86’ya çıkmıştı. Aynı yıllar arasında kadın işçilerin sayısı 50 131’den 56 937’ye, oranları ise % 18.89’dan % 20.70’e çıkacaktı.²⁷ İş Kanunu kapsamı dışındaki kadın ve çocuk çalışanlar düşünüldüğünde, rakamların hayli artması beklenir. Bu artış üzerinde etmenlerden biri de MKK’nun kadın ve çocuk çalışmasına ilişkin hükümleridir. Kadın ve çocuklar üzerindeki koruyucu hukuksal çerçeveyi daraltan bu düzenlemeler, hem girişimcilerin işgücü ihtiyaçlarının karşılanmasını kolaylaştırdı, hem de kadın ve çocuk işçi ücretleri yetişkin erkek işçi ücretlerine göre daha düşük olduğu için, bu çözümü daha “kârlı” kıldı.²⁸ Bu “kârlı” uygulama çerçevesinde, MKK’nun yaş ve çalışma sürelerine ilişkin katı düzenlemelerinin dahi aşıldığı belirtilmelidir.²⁹ Üstelik bu uygulama, mükellefiyete göre daha da kalıcı bir nitelik kazandı. Mükellefiyete 1947’de son verilmesine karşılık, kadın ve çocuklara ilişkin 106 sayılı KKK, yıllar süren acılı bir sürecin sonunda, ancak 1959 yılında yürürlükten kaldırılacaktı. Çalışma

²⁵Koçak, 1986, s. 256.

²⁶Burada kısaca yer verdiğimiz kadın ve çocukların çalışma koşulları ile çalışma süreleri ve tatillere ilişkin uygulamaları, ayrı bir yazımızda kapsamlı olarak ele alabilmeyi ümit ediyoruz.

²⁷BİGM, 1945, s. 7’den hesaplanmıştır.

²⁸Tuna, “müteaddit defalar toplanan sanayi erbabının” kadın ve çocukların geceleri de çalıştırılabilmelerine müsaade edilmesini istediklerini, bu meyanda 14.3.1940 tarihinde İstanbul İktisat müdürlüğünde yaptıkları bir toplantıda da bu dilekte bulduklarını aktarmakta ve “Sureti umumiyede müteşebbislerin kadın ve çocukları çalıştırmağa matuf temayülleri ve bundan gözettikleri menfaati ‘ücret’de arayabiliriz” diye eklemektedir. Bakınız, Tuna, 1940, s. 348.

²⁹T.B.M.M. Çalışma Komisyonu Üyesi Milletvekillerinin Raporu’nda, konuya ilişkin çok sayıda gözlem yer almaktadır. Dönemin işçi gazetelerinde de, buna ilişkin örnekler sık sık rastlanmaktadır. Örneğin, Adana’da yayımlanan İşçi Sesi gazetesinin 7.9.1949 tarihli nüshasında bir kız çocuğu, “Milli Mensucat Fabrikası’nda, dokuz yaşındanberi, beş senedir, gece ve gündüz 12 saat çalıştığımı” belirtmektedir. Aynı gazetenin 16.10.1949 tarihli nüshasında, bazı çırçır fabrikalarında “8-10 yaşındaki yavruların” geceleri ve gündüzleri 12’şer saat kaçak olarak çalıştırıldıkları ve hüviyetlerinin tesbit edilmeye çalışıldığı haberi yer almaktadır. Gene İşçi Sesi’nin 13.7.1949 tarihli nüshasında Tarsus’ta bir fabrikada kadın ve 12 yaşından büyük çocuk işçilerin 12 saat gece postalarında çalıştırıldığı, 23.10.1949 tarihli nüshasında ise bazı çırçır fabrikalarında kadınlarla çocukların 12 saat çalıştırıldıkları belirtilmektedir.

Bakanlığı'nın resmi yayın organı olan Çalışma Dergisi'nde konuya ilişkin olarak çıkan haber, "kadın ve çocuk işçilerin geceleri evlerinde kalmaları" ibaresiyle, durumun vahametini ifade eden bir kara mizah örneğidir:

"Kadın ve çocuk işçilerin gece mesaisi yapmaları ile ilgili olarak 1941 senesinde mer'iyete konulan 106 sayılı koordinasyon kararı İcra Vekilleri Hey'etince yürürlükten kaldırılmıştır. Bu suretle, kadın ve çocuk işçilerin geceleri evlerinde kalmaları ve gündüzleri de çalıştıkları işyerlerinde normal mesai yapmaları sağlanmıştır."³⁰

Ancak, tüm tartışmalara karşın, ileri bir tarihte dahi mevzuatın çalışma yaşına ilişkin minimum standartlarına uyulmadığı, sorunların devam ettiği anlaşılmaktadır. Çalışma Bakanlığı'nın 1960 tarihli bir genelgesinde "İşyerlerinde İş Kanunu'nun 48, 49 ve 50 nci maddelerinde derpiş olunan yasal hükümlere rağmen 16 yaşını doldurmamış çocukların günde sekiz saattan fazla çalıştırıldığı, 18 yaşını doldurmamış çocukların veya kadın işçilerin yeraltı işlerinde istihdam olunduğu veya 18 yaşını doldurmamış çocuklarla o yaştaki kadın işçilerin sanayie ait işlerde gece çalıştırıldığı Bakanlığımıza zaman zaman mevzu'u olarak intikâl etmektedir" denilerek, bunun engellenmesi istenmektedir.³¹ Şikâyet konularının, MKK ile getirilen ve zaman içerisinde giderek süreklilik kazanan hususlara ilişkin olduğu belirtilmelidir.

b. Çalışma Süreleri ve Tatiller

Tuna, daha 1940 yılındaki değerlendirmelerinde, diğer hususlar yanında, MKK'nun çalışma süreleri konusunda kendisinden beklenenleri yerine getirmesinden de kuşku duyduğunu belirterek, çalışma sürelerinin artırılmasının, mutlaka üretimi de artırmayacağını, belirli bir noktadan sonra üretimin hem nicelik, hem de nitelik olarak düşeceğini ve bu durumun iş kazalarına da yol açabileceğini belirtmekteydi.³² Buna karşılık, MKK'nun fazla mesaiye ilişkin uygulamaları zaman içerisinde yerleşiklik kazanarak norm haline geldi ve daha sonraki dönemlerde çalışma yaşamının sancılı konularından birini oluşturdu. 1947 yılından sonra faaliyete geçen sendikaların temel mücadele konularından biri de, çalışma sürelerini İş Kanunu ile belirlenen sınırlara çekmekti.³³ Demokrat Parti'nin iktidar döneminde de, 1956 yılında MKK uyarınca çıkarılan bir kararname tüm sanayi işyerlerini Hafta Tatili Kanunu'ndan istisna ederek, haftanın yedi günü çalıştırılmaları esasını getirdi.³⁴

2. İş Mükellefiyeti

³⁰Çalışma Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, Temmuz-Ağustos 1959, s. 96.

³¹Çalışma Genel Müdürlüğü'nün 2.11.1960 tarih ve 21 numaralı Genelgesi; Çalışma Bakanlığı, 1966, ss. 45-46.

³²Tuna, 1940, s. 351.

³³Konuya ilişkin çok sayıda örnek için bakınız, Makal, 2002(a), ss. 517-520.

³⁴20.2.1956 tarihli ve 4/6762 sayılı İcra Vekilleri Kararı.

“Zorla veya zorunlu çalıştırma”, kavramsal düzeyde “herhangi bir kişinin ceza tehdidi altında ve bu kişinin tam isteği olmadan mecbur edildiği tüm iş veya hizmetleri” ifade etmektedir.³⁵ Tarihi kölelik düzenlerine kadar giden bu tür çalıştırma, zaman içerisinde, farklı iktisadi sistemlere sahip ülkelerde değişik biçimlerde uygulama alanı bularak, günümüze kadar uzandı.³⁶ Bu tür çalıştırma biçimleri uluslararası çalışmalara da konu olmuş, Uluslararası Çalışma Örgütü’nün 1930 tarihli ve 29 numaralı *Cebri veya Mecburi Çalıştırma Sözleşmesi*’nden başlayarak, birçok uluslararası insan hakları belgesinde ele alınmış ve engellenmesi istenmiştir. UÇÖ’nün bu sözleşmesini ancak 1998 yılında onaylayacak olan Türkiye, Örgüt’ün 1957 tarihli ve 105 sayılı *Cebri Çalıştırmanın İlgası Hakkındaki Sözleşme*’sini ise 1960’ta onaylamıştır.

Madencilik tarihsel olarak, zorunlu çalıştırma uygulamalarının en eski olduğu ve en yaygın biçimde uygulandığı kesimlerin başında gelmektedir. Bunda, faaliyet kolunun doğasından kaynaklanan sorunlar belirleyici olmuştur. Bunların başında, madencilikteki çalışma koşullarının, işin niteliğinden dolayı diğer kesimlerden daha güç olması ve bu nedenle emek arzının her zaman yeterli düzeye ulaşamaması başta gelmektedir. Emek talebini kısmak ve üretimi azaltmak bir alternatif gibi düşünülebilirse de, bu kesimin ürettiği malların, geçmiş dönemlerde ve 20. yüzyıl başlarında, özellikle de savaş koşullarında stratejik önem taşıması bunu her zaman olanaklı kılmamaktadır. Bu koşullarda sorunun çözümü için iki yol kalmaktadır. Bunlardan biri ve tarihsel olarak daha eski olanı, madenlerde ihtiyaç duyulan işgücünün değişik zorunlu çalıştırma yöntemleriyle sağlanmasıdır. Örneğin, 15. ve 16. yüzyıl İngiltere’inde, “madencilikte emek arzı yeterince bol olmadığı zaman, kralın girişimciye zorla işçi toplama hakkı vermesi”, hatta madenlerde mahkûmların çalıştırılması söz konusu olmuştur.³⁷ Tarihsel olarak daha yeni olan diğer yol ise sosyal politika yöntemleriyle madenlerde istihdam edilenlerin çalışma koşullarının düzeltilmesidir. Bu yolla, üretimin de artırılması ve düzenli hale getirilmesi amaçlanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde de Ereğli Havzası’nda kömür üretiminde zorunlu çalıştırmaya gidilmiş, padişah onayından geçmediği için bir *teamülname* olarak uygulanan 1867 tarihli *Dilaver Paşa Nizamnamesi*, işçileri koruyucu bazı önlemlerle desteklediği bir “zorunlu çalıştırma” düzeni kurmuştu.³⁸ 1861 ve 1869 tarihli *Maadin Nizamnameleri* zorunlu çalıştırmayı yasaklayan hükümler

³⁵Uluslararası Çalışma Örgütü’nün 1930 tarihli ve 29 numaralı *Cebri veya Mecburi Çalıştırma Sözleşmesi*, madde 2. Burada “zorla” (ceбри) sözcüğünü “forced”, “zorunlu” (mecburi) sözcüğünü “compulsory” karşılığı kullanıyoruz. “Zorla” sözcüğü Türkçe’deki “angarya” sözcüğüne yakın içeriktedir. Bu kavramsal ayırım bağlamında, Türkiye’deki mükellefiyet uygulaması “zorunlu çalıştırma” olarak nitelenmelidir.

³⁶Bu uygulamalarla ilgili kapsamlı bilgi ve değerlendirmeler için bakınız, Özdemir, 1994.

³⁷Dobb, 1992, s. 211.

³⁸Madde 21 vd.

içermekle birlikte, Havza'da bunların yerine teamülname hükümlerinin uygulanmasına devam edilmiştir.³⁹ 1906 tarihli Nizamname'de de benzeri hükümler yer almakla birlikte, madenlerde zorunlu çalıştırma sürmüştü, nihayet daha Kurtuluş Savaşı devam ederken çıkarılan 10 Eylül 1921 tarihli ve 151 sayılı *Ereğli Havza-i Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun* ile madenlerde zorunlu çalıştırmaya son verilmiştir.⁴⁰

MKK uyarınca getirilen iş mükellefiyeti, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki zorunlu çalıştırma uygulamalarına da atıfta bulunularak, "ikinci mükellefiyet" olarak adlandırılmaktadır. Bu çerçevede, kömür madenlerinin yanı sıra başka bazı işlerde de mükellefiyet uygulamalarına gidildiyse de, uygulamanın ağırlık merkezini günde ortalama 25 000 işçi çalıştıran Ereğli ile 4 000 işçi çalıştıran Kütahya'daki kömür işletmeleri oluşturmaktadır. Biz, çalışmamızda mükellefiyet konusunu ağırlıklı olarak Ereğli Kömür Havzası düzleminde incelerken, değerlendirmelerimizi Garp Linyitleri İşletmesi'ne ait bilgilerle destekliyoruz.

Ereğli Kömür Havzası'ndaki üretim, 1940 yılına kadar ağırlıklı olarak özel kesimin elindeydi. Hükümetin isteği üzerine 1926 yılında İş Bankası birkaç şirket aracılığıyla Havza'ya girmişti. Devlet ise 1936'dan itibaren, 1937'de Ereğli Şirketi'ni de satın alacak olan Eti Bank aracılığıyla Havza'da çalışmalar yapmaya başladı.⁴¹ Savaş nedeniyle kömür üretiminin artırılması için, o güne kadar edinilen deneyimlerle işletmeciliğin kamu eliyle yürütülmesi kaçınılmaz olmuştu. Çünkü, hiçbir şekilde istenen üretim hedefine ulaşamamış, yatırım ve işgücü sorunu çözülememişti.⁴² 30.5.1940 tarihli ve 3867 sayılı yasayla Havza'daki kuruluşlar devletleştirilecek, 15.10.1940 tarihli ve 2/14547 sayılı kararnameyle de Havza tümüyle Eti Bank'a devir olunacaktır.⁴³ Ancak, bu devir işlemleri sırasında özel girişimcilerin "az çok uzun vadeli sayılabilecek her türlü hazırlıkla ilgilerini kesip, sadece mevcudu toplamaya girişmiş" olmaları,⁴⁴ mükellefiyet dönemindeki çalışmaları da zorlaştıracak ve yaşanan sorunları ağırlaştıracaktı. Mükellefiyet konusu, ancak Havza'da en temel sorunlardan birini teşkil eden işgücü açığı çerçevesinde anlamlandırılabilir. Cumhuriyetin başlangıcından 1940'lı yıllara kadar Havza'da kömür üretimi yeterli düzeye ulaştırılamazken, bunun en önemli nedenlerinden biri de yeterli işgücünün sağlanamamasıydı. Havza'da çalışan

³⁹Konunun değişik yönleri için bakınız, Yiğiter, 1943, s. 9; Özeken, 1944, ss. 27-31; Zaman, 2004, s. 150.

⁴⁰Madde 2.

⁴¹Bu dönemdeki gelişmeler konusunda bakınız, Özeken, 1944, ss. 56-62; Zaman, 2004, ss. 80-102.

⁴²Zaman, 2004, s. 102.

⁴³Zaman, 2004, s. 103. Tüm kömür işletmelerinin tek bir devlet işletmesi bünyesinde toplandığı bu olay "füzyon" - "birleştirme" olarak nitelenmektedir.

⁴⁴Yersel, 1989, s. 19.

işgücünün çok küçük bir bölümü sürekli maden işçisiydi.⁴⁵ İşçilerin büyük bölümü ise daha çok yılın belirli dönemlerinde kısa süreli olarak madenlerde çalışıp, köylerine dönen kişilerden oluşuyordu.⁴⁶ Ereğli Kömür Havzası'nda 1940'ta başlayan iş mükellefiyeti uygulaması, savaş koşullarında daha da kritik bir önem kazanan kömür üretimini artırmayı amaçlarken, işgücü açığını da zorunlu çalıştırmayla karşılamaya yöneldi. 27 Şubat 1940 tarihli karar uyarınca başlatılan iş mükellefiyeti uygulaması, 1 Eylül 1947 tarihine kadar devam edecekti.⁴⁷ Böylece, Dilaver Paşa Nizamnamesi'yle getirilen zorunlu çalıştırma yöntemi tekrar sahneye çıkmış olmaktadır ve "Bu rejime temel teşkil eden kanun ve kararnamelerin dayandığı prensipler, imparatorluk devrinde bundan 75 yıl önce aynı zaruretler karşısında ve ilk defa tatbik edilmiş olan mükellefiyet rejiminde olduğundan pek farklı değildi."⁴⁸ Kuşkusuz, mükellefiyet uygulaması, getirileri ve götürüleriyle, birçok açıdan değerlendirme konusu yapılabilir. Ancak, istemedikleri işlerde ve zaman dilimlerinde çalışmaya zorunlu kılınan; işlerinden, kendi yaşam çevrelerinden-köylerinden ve ailelerinden-sevdiklerinden koparılıp getirilen, "bir nevi 'kollektif mahpusluk psikozu' " içindeki insanların yıllar boyunca yaşadıklarının, hissiyatlarının ve acılarının; burada kağıt üzerinde değerlendirilmesi elbette mümkün değildir.⁴⁹ 1999 yılında yapılan bir sözlü tarih çalışmasında, mükellefiyet döneminde Eti Bank'a bağlı Garp Linyitleri İşletmesi'nde çalışan işçilerin, 1940'lı yıllarda mükellef işçilerin söylediği bir türküyü hâlâ hatırladıkları görülmüştür.⁵⁰ Türkünün sözleri, mükellefiyetten duyulan bireysel sıkıntı kadar, kurtulma özlemini de ifade etmektedir:

*"Mükellefin urganı, terli olur yorganı;
mükelleften kurtulan, çifte kessin kurbanı."*

Aşağıda, mükellefiyet uygulamasını değişik boyutları itibariyle değerlendiriyoruz.

a. Mükellefiyetin Organizasyonel Boyutları

⁴⁵1945 yılında Havza'daki daimi işçilerin sayısı sadece 3 210'du. Bakınız, BUMH, EKİ-1944, s. 92. Kessler de, "hakikî ve devamlı maden işçileri"nin sayısının sadece 1-2 bin kadar olduğunu tahmin etmektedir. Bakınız, Kessler, 1948, s. 180.

⁴⁶Özeken'in araştırmalarına göre, bir işçinin maden ocaklarında ortalama kalış süresi 1935'te 17, 1936'da 14 gündü. Bakınız, Özeken, 1948, s. 59.

⁴⁷Bu tarih, bir yıllık bir geçiş dönemi öngören 23.8.1946 tarihli ve 654 sayılı KKK'yla saptanmıştı. Ereğli'de mükellefiyet uygulamasına 26.8.1947'de son verildi. Bakınız, BUMH, EKİ-1946, s. 13. Garp Linyitleri İşletmesi'nde ise mükellefiyet daha erken bir tarihte, Haziran 1946'da, mükellef bakayaları hariç olmak üzere fiilen sona erdirildi. Bakınız, BUMH, GLİ-1945, s. 9; GLİ-1946, s. 20.

⁴⁸Özeken, 1948, s. 71.

⁴⁹"Kollektif mahpusluk psikozu" ifadesi, Özeken'e aittir. Bakınız, Özeken, 1948, s. 73. İnsani sorunlara ilişkin geniş, dramatik bir anlatım için bakınız, Etingü, 1976, ss. 112-121. Döneme ilişkin tanıklıklar için bakınız, Çatma, 1998, ss. 131-132, Yüce, 1993, s. 121. Seyda, 1970 ve Yalçın, 1989; dönem içerisinde yaşananlara ilişkin kısmen belgesel nitelik taşıyan romanlardır. Bütün bu çalışmalarda dile getirilen bazı savlar (dayak, mükellefiyetten firar edenlerin eşlerinin ya da çocuklarının karakollara alınıp, ancak firarının teslim olmasından sonra salıverilmeleri; ırza tecavüz gibi...) abartılı gibi görünse de; Havza tarihi hakkında geniş bilgi ve araştırmaları olan Erol Çatma, bunların kesinlikle doğru olduğunu ve mükellefiyetten kaçışları caydırmak için bilinçli olarak uygulandığını ifade etmektedir.

⁵⁰Baran, 1999.

Mükellefiyet uygulamasına, dönüşümlü olarak çalışan yaklaşık 60 bin kişi dahil edilmişti. Serbest işçilerle birlikte düşünüldüğünde, bu kadar geniş bir kitleyi kapsamına alan bir uygulamanın ciddi bir organizasyonu gerekli kıldığı açıktır. Bu organizasyon sorunu bir yönüyle üretim sürecini kapsamakla birlikte, diğer yönüyle sadece onunla sınırlı değildir. Mükellefiyete tabi olacak kişilerin belirlenmesinden, gerekli işlemlerinin yapılmasına, Havza’da çalışmaya başlayan işçilerin barınma ve beslenme ihtiyaçlarının giderilmesine kadar birçok konunun da rasyonel biçimde düzenlenmesi gerekir. Dönem koşullarında ulaşım olanaklarının ciddi biçimde sınırlı olduğu düşünüldüğünde, köylerinde dağınık biçimde yaşayan mükelleflerin belirli aralıklarla Havza’ya gelmeleri ve oradan tekrar köylerine dönmeleri, önemli bir sorun oluşturur. Mükellefiyeten beklenen temel amaç olan üretim artışının sağlanabilmesi, işgücünün sağlık açısından da belirli düzeyde tutulmasını zorunlu kılar. Mükelleflerin yaşadığı köylerdeki olumsuz sağlık koşulları bir sonraki dönemdeki işgücü kullanımını olumsuz yönde etkileyeceği için, sağlık olanaklarının köylerden maden ocaklarına kadar uzanan bir zincir halinde sağlanması da gerekecektir. Bir başka düzenleme konusu ise eğitimidir. Dönem içerisinde madenlerde çalışan köylüler, sadece mesleki değil, genel eğitim düzeyi açısından da son derecede yetersiz durumda olup, bunlara çalışma alanlarına yönelik olarak belirli bir eğitimin verilmesi gerekir. Bu kadar çok boyutları olan bir organizasyonun yapılabilmesi ise birçok öncülün sağlanmış olmasını zorunlu kılar: Nitelikli elemanlar, maddi olanaklar ve benzerleri... Tüm bu hizmetlerin birbirleriyle koordineli biçimde yerine getirilmesi de şarttır. Bu bağlamda, mükellefiyetin bizatihi kendisinin ciddi bir maliyet unsuru olduğunu belirtmek gerekir. Örneğin, Ereğli Kömür İşletmeleri’nin mükellefiyetin yürütülmesi için yaptığı masraflar, kültür ve spor harcamalarının 1944’te % 64’üne, 1945’te ise % 91’ine ulaşmaktaydı.⁵¹

Aşağıda değişik konular itibariyle yapacağımız değerlendirmeler, mükellefiyet uygulamasına ilişkin organizasyonun iyi bir biçimde yapılamadığını, bunda savaş döneminin olanaksızlıkları kadar, devlet mekanizmasının yetersizliklerinin de belirleyici rol oynadığını ortaya koymaktadır. En uç örneklerden birini verecek olursak, BUMH Raporu’nda yer alan değerlendirmelere göre, Garp Linyitleri İşletmesi’nde mükellefiyet “daha evvel işletme mühendisleri tarafından hazırlanmış her hangi bir tertibe istinat etmediğinden (mükellef işçiler) daima ihtiyacın fevkinde bulunmakta ve iade edilmemekte”, bunlar üretici olmayan işlerde çalıştırılmakta, randıman düşmekte, kendi köylerinde daha verimli çalışma olanakları da engellenmiş olmaktadır.⁵² Kuşkusuz, bu idari yetersizlik sadece iş mükellefiyetiyle ya da MKK uygulamasıyla sınırlı değildir ve genel bir karakter arz etmektedir. Başvekil Refik

⁵¹BUMH, EKİ-1945, s. 15, s. 106’daki verilerden hesaplanmıştır.

⁵²BUMH, GLİ-1943, s. 30.

Saydam, 25 Mayıs 1942 günü Meclis'te yaptığı konuşmada, sorunu bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır:

“Fikrim şudur: Bugün harbin başladığı gündenberi yaptığımız tecrübelerle görüyoruz ki, Devlet teşkilâtı (A) dan (Z) ye kadar baştan başa bu memleketin ihtiyacıyla telif edilebilecek şekilde tebdil edilmek lâzımdır. Bu teşkilâtı behemehal yenileştirmek mecburiyeti vardır. ...Behemehal dinamik ve teknik kabiliyeti tam bir devlet teşkilâtına mutlak ihtiyaç vardır.”⁵³

b. Mükellefiyetin Madencilikte İşgücü Kullanımı Üzerindeki Etkileri

Genel bir değerlendirmeye, mükellefiyet uygulamasıyla Türkiye’de kömür madenlerinde çalışan işçi sayısı ciddi biçimde arttı. 1937’de 23 666, 1938’de 24 804 olan işçi sayısı, mükellefiyetten sonra 1943’te 45 523’e ulaşmıştı. Kömür madenlerinde çalışanların İş Kanunu’na tabi toplam işçiler içerisindeki payı da buna koşut olarak arttı ve 1937’de % 8.92, 1938’de % 12.32 iken, 1943’te % 15.46’ya ulaştı.⁵⁴ Sadece Havza açısından iş mükellefiyeti uygulamasının işgücü kullanımı üzerindeki etkilerini aşağıdaki tabloda gösteriyoruz. Tabloda, daha sonraki bazı başlıklarda inceleyeceğimiz hususlara ilişkin nicel verilere de yer veriyoruz.

Tablo I: Ereğli Kömür Havzası’ndaki İşçi Sayısı, Üretim Miktarı, Verimlilik

Yıllar	Ortalama işçi sayısı	Kadrolu personel sayısı	Tuvönan (işlenmemiş kömür) üretimi	Ortalama günlük işçi verimi (kg.)
1938	17 871	-	2 588 957	-
1939	18 937	-	2 696 397	-
1940	21 361	-	3 019 458	-
1941	-	820	3 019 626	626
1942	21 166	1 001	2 509 614	618
1943	25 915	1 242	3 162 605	576
1944	27 598	1 876	3 554 279	608
1945	28 921	1 868	3 718 772	605
1946	27 292	1 864	3 830 245	636
1947	26 954	1 855	3 945 119	647
1948	26 052	1 706	4 021 797	688

Kaynak: 1938-1940 dönemi için, BUMH, EKİ-1944, s. 89; 1941-1948 dönemi için, Ereğli Kömürleri İşletmesi İstatistik Servisi, 1961, s. 8, s. 9.

Ereğli Kömür Havzası’nda çalışan ortalama işçi sayısının, mükellefiyet döneminde ciddi biçimde arttığı, bu artış oranının 1944’ten itibaren % 50’yi geçtiği görülmektedir. Havza’da çalışan mükellef işçilerin toplam sayıları ise 52 000’i münavebeli, 6 000’i daimi

⁵³T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: VI, İçtima: 3, Cilt: 25, 62. Birleşim, 25.5.1942, s. 270.

⁵⁴BİGM, 1945, s. 37, Cetvel: 8.

mükellef olmak üzere 58 000'e ulaşıyordu.⁵⁵ Kömür madenlerinde çalışan işçiler içerisinde mükelleflerin payı % 50'nin üzerindeydi. Ereğli Kömür Havzası'nda 1944 yılı itibariyle işçi kadrosunun % 9'u daimi mükellef, % 46'sı münavebeli mükelleflerden oluşurken, serbest işçilerin oranı sadece % 45'ti.⁵⁶ Eti Bank Garp Linyitleri İşletmesi'nde ise Nisan 1945 itibariyle münavebeli mükelleflerin oranı % 55.4, daimi mükelleflerin oranı % 3.6 olup, tüm mükelleflerin oranı % 59'a ulaşmakta idi.⁵⁷ Bu rakamlar ışığında, iş mükellefiyetinin en azından nicel olarak kendisinden beklenen amaçlara ulaştığı, madencilikte emek kullanımını ciddi ölçüde artırdığı söylenebilir. Ancak, bu uygulamanın değişik iktisadi boyutları itibariyle değerlendirilmesi, birçok açıdan amaçlara ulaşamadığını ortaya koymaktadır. Kessler'in değerlendirmesiyle, "Bu *mecburî çalışma sistemi* havzaya fiivaki kâfi derecede işgücü temin ve istihsalin her sene biraz daha artmasına hizmet etti; ancak bunlar istisna edildiği takdirde, elde edilen netice *hiçtir*: ne meslekî bilgilerle techiz edilmiş maden işçisi zümresi teessüs etti, ne de insan başına elde edilen istihsal randımanı yükseldi."⁵⁸

c. Üretim Artışı-Verimlilik Açısından Mükellefiyet Uygulaması

İş mükellefiyeti uygulamasının temel amacı, savaş yıllarında daha da kritik bir önem kazanan kömür üretimini, mevcut olanaklarla ve ne pahasına olursa olsun sağlamaktı. Kömür üretiminin neredeyse tümü, devlet kuruluşlarına satılıyordu.⁵⁹ Satış fiyatları ise maliyetin altında saptanıyor, kömür üreten kurumların zararı bütçeden karşılanıyordu.⁶⁰ Mükellefiyet uygulamasıyla işçi ücretlerinin düşük tutulması da sağlandığından, böylece savaş koşullarında devlet çarkının düzenli ve mümkün olduğunca düşük maliyetle dönmesi sağlanmış oluyordu. Kömür üretimindeki inişli-çıkışlı gelişmelere karşın bu amaca ulaşıldığı, direk sıkıntısı nedeniyle üretimin aksadığı 1942 yılı dışarıda tutulursa, üretimde belirli bir artışın da

⁵⁵Özeken, 1948, s. 72. Mükellef işçiler, iki kategoriye ayrılıyordu: Daimi ve münavebeli mükellefler. Bunlardan daimi mükellefler, askerlikleri tecil edilerek mükellefiyete tabi tutulan kalifiye ustalarla bazı memurlardan, münavebeli mükellefler ise belirli bir süre ocakta çalışıp, belirli bir süre köyünde kalmak suretiyle mükellefiyete tabi tutulanlardan oluşuyordu. Çalışma dönemlerinin uzunluğu ise KKK'nda farklı biçimlerde belirlenmişti. 2 sayılı kararda "Listeler umumiyetle iki ay çalışma ve bir ay istirahat esasından tertip olunur. Çalışanların itiyatları ve köylerindeki istihsal vaziyetleri göz önünde tutularak lüzum ve ihtiyaca göre bu müddetleri çoğaltmak veya azaltmak suretiyle değiştirmeye İktisat Vekâleti salâhiyetlidir" denilirken, bunu izleyen kararlarda birinci cümle kaldırılarak, idareye daha büyük bir esneklik tanınmıştır. Uygulamada da, kurumlar ve dönemler arasında farklılıklar gözlenmektedir.

⁵⁶BUMH, EKİ-1944, s. 91. Buna karşılık, Özeken, Ereğli Havzası'ndaki işçilerin % 80-85'inin mükellefler olduğunu belirtmektedir. Bakınız, Özeken, 1948, s. 72. Bir işçi gazetesine göre ise devlete ait madenlerde çalışan işçilerin % 70-75'i mükelleftir. Bakınız, Sendika, 19.10.1946.

⁵⁷BUMH, GLİ-1944, s. 35.

⁵⁸Kessler, 1948, ss. 178-179.

⁵⁹Bu kuruluşlar arasında Devlet Demir Yolları, Devlet Deniz Yolları ve Karabük Demir-Çelik Fabrikaları başta geliyor, onları diğer devlet kuruluşları izliyordu. Yıllara göre veriler için bakınız, Ereğli Kömürleri İşletmesi İstatistik Servisi, 1961, ss. 66-70.

⁶⁰Kömür satış fiyatları, maliyetlerin yaklaşık olarak % 10-15 altındaydı. Yıllara göre maliyet ve satış fiyatları için bakınız, Ereğli Kömürleri İşletmesi İstatistik Servisi, 1961, ss. 12-13.

sağlandığı görülmektedir. Ancak, üretim miktarı, kullanılan işgücü ile irtibatlandırıldığında durum değişmektedir. Tablo I'deki veriler, 1939-1944 yılları arasında Havza'da işçi sayısı % 46 oranında artarken, kömür üretimindeki artışın bunun çok altında ve % 32 düzeyinde olduğunu ortaya koymaktadır. Kuşkusuz bu durum, çok sayıda etmenle açıklanabilir. Savaş koşullarında madenlerde ihtiyaç duyulan birçok araç-gereç ve malzemenin eksikliği bunlar arasındadır.⁶¹ Yıpranmış tesisler, savaş koşullarında yenilenememişlerdir.⁶² BUMH Raporu'nda, mükellefiyetin son yılı itibariyle dahi, işçilere en gerekli araç-gereçlerin sağlanamadığı ifade edilmektedir: "...kömür havzasında çalışan işçilere madencilik için en iptidaî ve en lüzumlu vasıtaları olan kazma, kürek, lâmba, ray, boru, ve dinamit gibi hayati ehemmiyette olan malzemenin zamanında, yeter miktarda ve gerekli evsafa temin edilememesinden doğan olağanüstü güçlüklerle işareti lüzumlu buluruz."⁶³ Bu koşullarda, "...mekanizasyon derecesi hiç denilecek nisbette az olan ve faaliyeti tamamen insan gücüne dayanan bu işletmeden Avrupa madenleri ölçüsünde bir işçi randımanının beklenemeyeceği de bir hakikattir."⁶⁴

Sorun diğer yönüyle ise üretimin organizasyonu ile bağlantılıdır. BUMH Raporu'nda ifade edildiği biçimiyle "Mükellefiyet sisteminin tatbikatından olmak üzere, az çok alışmış işçileri terhis edersek yerlerine ocakta hiç çalışmamış kimselerin ikamesi böyle bir neticenin meydana gelmesine kısmen âmil olmuşsa da esas itibarile bu düşüklüğü organizasyonda, günlük işlerin iyi takip edilmemesinde ve tertipsiz çalışmada ve nihayet işletme usullerinde aramak lâzım gelir."⁶⁵ Bir başka BUMH Raporu'nda da, savaş yıllarında üretim artırılmaya ve düzenliliğe kavuşturulmaya çalışılırken, "randıman ve maliyet meselelerinin bir tarafa bırakıldığı, işçi mevzuu ile ilgili işletme tedbirlerinin gayesinin sadece işçilerin geliş ve gidişindeki intizamı sağlamaya çalışmaktan ibaret kaldığı" belirtilmektedir.⁶⁶ Organizasyonel aksaklıklar ise işletme düzeyinde kalmamakta, Hükümete kadar uzanmaktadır. 1942 yılında Ereğli Havzası'nda üretimin 4 ay süreyle ciddi ölçüde aksamasına neden olan direk sıkıntısı sorunu bunun tipik bir örneğidir. Dönemin İş Mükellefiyeti Müdürü Kadri Yersel'in ifadeleriyle, Müessese müdürünün "...bütün sözlü, yazılı, telli uyarılarına karşın Hükümetin gerekli önlemleri zamanında almayışı 1942 yılında kömür üretiminin direksizlik yüzünden durmasına neden oldu."⁶⁷

⁶¹Yersel, 1989, s. 27.

⁶²BUMH, EKİ-1946, s. 1.

⁶³BUMH, EKİ-1947, s. 95.

⁶⁴BUMH, EKİ-1945, s. 55.

⁶⁵BUMH, GLİ-1944, s. 29.

⁶⁶BUMH, Eti Bank-1944, s. 54.

⁶⁷Yersel, 1989, s. 24.

Kuşkusuz, verimlilik sorunu bir yönüyle de işgücü kullanımı ile irtibatlandırılmalıdır. Dünya sosyal politika tarihi, zorunlu çalıştırılan kişilerin verimliliğinin düşük olduğunu ortaya koymaktadır. Kessler'in ifadesiyle, "Mecburî çalıştırmalar, uzun müddet verimli bir halde devam ettirilemez. Zira, böylelerinde, hem her türlü meslekî gurur ve hem de çalışma şevki eksiktir. Mecburen çalışan işçi işini sevmez, ondan nefret eder; iş hasılası da az ve düşük kıymetli olur."⁶⁸ Konu, bir diğer yönüyle madenlerde çalıştırılan işçilerin niteliği ile ilgiliydi. Nitelik ise işgücünün eğitimi ve sürekli olarak maden işlerinde çalışıp uzmanlaşması yolları ile kazanılabiliyordu.⁶⁹ Oysa mükellefler, sürekli ya da geçici olarak ve kendi istekleriyle madenlerde çalışan işçilere göre daha az eğitim, bilgi ve deneyim sahibiydiler ve bir eğitim sürecinden geçirilerek de yaptıkları işe hazırlanmamışlardı. Bu durum, madencilğe alışık olmayan mükellef işçilerin verimliliklerinin de düşük olmasına yol açacaktı.⁷⁰ Bu durum, dönem içerisinde resmi raporlara da geçecek ve "...bilhassa mükellef işçilerle çalışılması daima randımanların düşmesini intaç eylemiş ve böylece mükellef işçi kullanan işletmelerde maliyetteki işçilik payı aşırı nisbette artmıştır" şeklinde ifade edilecekti.⁷¹

Çalışma Bakanlığı'nın resmi yayın organı olan Çalışma Dergisi'nin Mayıs 1946 sayısında yayımlanan bir yazıda da, MKK'na göre getirilen iş mükellefiyetinin, ekonomik açıdan beklenen sonuçları doğurmadığı ifade edilmektedir. Yazara göre, "hem kömür istihsal nisbetinin artışı, kullanılan işçi sayısının artış nisbetine göre önemli bir fazlalık göstermemekte(dir)", hem de "...bu kadarcık artışı dahi mükellef işçilerin mi, yoksa devamlı sayılan işçilerin mi sağladığını kestirmek mümkün değildir."⁷² Mükellefiyet uygulamasına ilişkin bu gözlemler, zaman içerisinde yeni arayışlara yol açacak; devletin resmi raporlarında "randıman vermeyen mükelleflerin işletmelerden uzaklaştırılması ve bunların yerlerine mahkûm ve serbest işçi ikamesi" bir çözüm yolu olarak formüle edilir hale gelecekti.⁷³ Türkiye'nin savaşa girmeyeceğinin ve savaşın yakın bir dönemde sonlanacağını anlaşılması, bu tür arayışları ve hazırlıkları hızlandıracaktı.

ç. Mükellef İşçilerin Çalışma Koşulları

Aşağıda, mükellef işçilerin çalışma koşulları değişik boyutları itibarıyla değerlendirilmektedir. Kısa bir ön değerlendirme yapacak olursak; kendi istemedikleri işlerde ve zamanlarda çalışmak zorunda bırakılan bu insanlar, son derecede düşük ücretler ile uzun

⁶⁸Kessler, 1948, s. 179.

⁶⁹BUMH'nin ifadesine göre "Randımanları yükseltmek için işçilerde aranması gereken hüner ve ihtisas, devamlı çalışma ile elde edilebilir"di. Bakınız, BUMH, EKİ-1944, s. 92.

⁷⁰BUMH'nin değerlendirmelerine göre, "...madencilğe alışık olmamaları ve bu yüzden de randımanlarının düşük olması maliyetlerin yükselmesine sebep olmaktadır." Bakınız, Eti Bank, 1945a, s. 15.

⁷¹BUMH, Eti Bank-1944, s. 61. Benzeri bir değerlendirme için bakınız, BUMH, GLİ-1945, s. 31. Münavebeli mükelleflerin nöbet değişim dönemlerinde üretim ilk günlerde yarı yarıya düşmekte, eski düzeyine ulaşması yaklaşık bir haftalık bir süre gerektirmekteydi. Bakınız, Özeken, 1948, s. 66.

⁷²Diğer, 1946, s. 27.

⁷³BUMH, GLİ-1944, s. 36.

çalışma sürelerine maruz bırakılmışlar, ciddi sağlık sorunlarıyla ve bunun sonuçlarıyla karşı karşıya kalmışlardır. Çalışma koşulları üzerinde ise bizatihi çalışanların hiçbir etkisi olamamaktadır. 1946 yılında yapılan Cemiyetler Kanunu değişikliğine kadar olan dönemde Türkiye’de “sınıf esasına dayanan cemiyet” kurmak yasaklandığı için sendikaların oluşturulması hukuken mümkün bulunmamakta, yasa değişikliğinden sonra ise örgütlenme çabaları idarenin engellemeleriyle karşılaşmaktadır. Buna rağmen 1946 yılı sonlarında kurulan *Maden Kömür Havzası İşçileri Sendikası* ise İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından 16 Aralık 1946 tarihinde kapatılmıştır.⁷⁴ Gene idarenin engellemelerine karşın 1946 sonlarında kurulan *Ereğli Kömür Havzası İşçileri Derneği* ise daha sonra *Zonguldak Maden İşçileri Sendikası*’na dönüşecektir.⁷⁵ Bu örgütsüzlük koşullarında, mükellefiyet döneminde “iş amirlerinin işçilere yaptıkları kanun dışı ve insanlık dışı muameleler”e rağmen, hak aramak bir kabahat sayılmakta, birkaç işçi bir araya gelip hak talebinde bulduklarında kendilerine âdeta suç işlemiş nazarı ile bakılmaktaydı.⁷⁶ Havza’da çalışma koşullarını belirleyen 1940 tarihli Dahili Talimatname de, bunun hukuksal dayanağını oluşturmaktaydı.⁷⁷ Kessler’in 1948 yılında yerinde yaptığı gözlemlerle, “İşletme, aynı zamanda, şikâyetlerin grup halinde değil, ancak münferiden yapılmasına müsaade etmektedir ki, bu tarz, işçi sendikaları ve sendika menfaatlerinin korunması hakkında henüz hiç bir fikre sahip olmayan müteşebbislerin tipik misalidir.”⁷⁸

Bu koşullarda, mükellef işçiler çalışmanın öznesi olmaktan çok, bizatihi nesnesi haline getirilmişlerdir ki, bu durum köleci üretim düzenini hatırlatmaktadır. Bu biçimiyle, mükellefiyet uygulaması Osmanlı İmparatorluğu’nda bireysel çalışma ilişkilerinin hukuksal çerçevesini çizen ve Cumhuriyet döneminde yürürlükten kaldırılmış bulunan 1869-1876 tarihli Mecelle’nin “insan kirası” kavramı ile “ecir nefsinin kiraya veren kimsedir” tanımlamasına koşut bir görünüm arz etmektedir.⁷⁹ Gülmez’in Mecelle hakkındaki “İşçiyi kiraya verilen şey, yani sözleşmenin öznesi (tarafardan biri) değil, fakat nesnesi (konusu) olarak tanımlayan, işçinin emeğini ve çalışma gücünü değil, fakat nefsinin, yani kendisini ve

⁷⁴Etingü, 1976, s. 136. İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı’nın bu işlemi hakkında bakınız, Makal, 2002(a), ss. 221-222.

⁷⁵Karahasan, 1978, ss. 276-277.

⁷⁶Karahasan, 1978, s. 274.

⁷⁷25.4.1940 tarihli Dahili Talimatname’nin 8. maddesi şöyleydi: “İşletme kadrosuna dahil bulunan herkesin müracaat ve şikâyeti yalnız münferiden ve evvel emirde yukarıki maddede yazılı rütbe zinciri (silsilei meratip) sırasına riayet suretile yapılır. Müşterek veya vasıta ile şikâyet kabul edilmez. Şikâyetler 3780 sayılı kanun nazarında her biri münferiden ücretli iş mükellefi olan alâkadarlarla işletme arasında tesbit ve halledilir.”

⁷⁸Kessler, 1948, s. 186.

⁷⁹Mecelle, madde 413.

kişiliğini kiraya veren bir kimse olduğunu belirten ve ücreti de bu tür bir kira sözleşmesi karşılığında ödenen kira ücreti olarak gören Mecelle, işçi-işveren ilişkilerinin kendine özgünlüğünü kavrayamamış ve bu ilişkilere ‘köle-efendi ilişkileri’ çerçevesinde eğilmiştir” değerlendirmesi, 70 yıl sonraki mükellefiyet uygulaması için de yapılmış gibidir.⁸⁰ Üstelik, mükellefiyet uygulamasında, Mecelle’den farklı olarak, işçinin nefsinin (!) kiraya verip vermeme özgürlüğü de bulunmamaktadır. Ücretler de, Mecelle’deki “ecr-i misil” (emsal ücret) kavramından dahi uzakta görünmektedir.⁸¹ Kanımızca, savaşın olağanüstü koşullarında bir zorunlu çalıştırma uygulamasına gidilmiş olmakla birlikte, işçilerin maruz bırakıldıkları yaşama ve çalışma koşulları bu tür çalıştırmanın mantığını bile aşmaktadır.

i. Ücretler

Dönem içerisinde Havza’da İş Mükellefiyeti Müdürü olan Kadri Yersel, ücret konusunu Havza’nın devletleştirilmesinden önceki aylar itibariyle değerlendirirken “Devlet, işçi üzerine bir zor düzeni getirmişti. Ama, ücret tarafını işverenin insafına bırakmıştı. Zor uygulamasının tüm çirkinlikleri baş gösterdi” demektedir.⁸² Yersel, Havza’nın devletleştirilmesinden sonra da durumun değişmediğini, “...bu zor uygulamasından özel çıkar sağlanması sakıncası bertaraf edilmişti. Ama, ücret takdirinin keyfiliği sürüyordu” sözleriyle ortaya koymaktadır.⁸³ Buradaki “keyfilik” konusu, mükellef işçiler açısından iki boyutuyla, hukuksal durum ve uygulama itibariyle değerlendirilmelidir. Hukuksal açıdan bakıldığında, Havza’da mükellefiyet öncesi dönemde ücretler 151 sayılı kanuna göre ve daha katılımcı bir biçimde belirlenmekteydi.⁸⁴ Buna karşılık, mükellefiyet döneminde işçilerin ücretlerine ilişkin hukuksal çerçeve, KKK’yla ve tek taraflı olarak çizilmişti. Ancak, bu konuda da zaman içerisinde mükellefler aleyhine bir geriye gidiş söz konusu olmuştur. İş mükellefiyeti getiren 2 sayılı karar “Kendilerine iş mükellefiyeti tahmil edilenler sayilerine mukabil ücretlerini alırlar. Bu ücretler İktisat Vekâletince emsaline göre tesbit edilen normal ücretlerdir” şeklinde bir belirlemeyle “emsal ücret” ölçütünü koymuş ve bunu izleyen diğer kararlarda da benzeri düzenlemeler yapılmıştı. Buradaki “emsal” ve “normal” ücret kavramlarının muğlak olduğu hemen belirtilmelidir. Boratav’ın ifadeleriyle, böylece “işçi aleyhine yorumlanması gayet kolay bir ücret kıstası öngörülmektedir ve cebrî çalışma şartları altında ‘normal ücret’in, asgarî geçimlik ücreti aşmasına imkân olmayacağı rahatlıkla söylenebilir.”⁸⁵ Buna karşılık,

⁸⁰Gülmez, 1991, s. 291.

⁸¹Mecelle, madde 563-566.

⁸²Yersel, 1989, ss. 20-21.

⁸³Yersel, 1989, s. 21.

⁸⁴151 sayılı yasaya göre “maden ocaklarında çalışan amelenin haddi asgari ücreti ocak âmil ve mültezimleriyle amele birliği ve İktisat Vekâleti tarafından müntahap üç zat marifetiyle tâyin olunur.”

⁸⁵Boratav, 1982, s. 249. Boratav’a göre “Bir savaş ekonomisi için bu sınırlamayı normal sayabilmemiz için. bütün ‘normal üstü’ kârlara el konacak hükümlerin de

30.5.1942 tarihli 336 ve 337 sayılı KKK'nda, Ereğli ve Garp Linyitleri için ücretlerin “İktisat Vekâletince tesbit edilen ücret baremi dâhilinde” saptanacağı ifade edilerek, “emsal ücret” ölçütünden de gerilere düşülmüştür. Fiili durum ise bu hukuksal belirlemelere de uymamaktadır. Örneğin, 1940'ta Havza mütehasıslarına bir ücret baremi hazırlanmış olmakla birlikte, ilerleyen yıllarda uygulamaya konmadı.⁸⁶ 1942'de, 1938'de 151 sayılı kanuna göre belirlenmiş asgari ücret hadlerine ortalama % 16.5 oranında bir pahalılık zammı yapılmasıyla yetinildi.⁸⁷ Ücretlere 1944 yılında % 33.3 oranında bir zam daha yapıldı.⁸⁸ MKK'nda değişiklik yapan 14.6.1946 tarihli ve 4945 sayılı yasayla ise ücretler konusunda ilk defa olarak makul bir ölçüt belirlenerek, “çalışmağa mecbur tutulanlara gördükleri işe karşılık olarak dışardaki emsaline göre normal bir ücret veril(eceği)” hükme bağlandı. Mükellefiyetin fiilen kaldırılmasından önceki bir yıllık geçiş dönemi içerisinde, 1946 yılı sonlarında da “mükellefiyetin kaldırılmasıyla tahaddüs edecek işçi noksanlığını önlemek ve işçilerin havzaya olan bağlılığını artırmak gayesiyle” yaklaşık % 40 oranında yeni bir zam yapıldı.⁸⁹ Mükellefiyet sonrası dönemde ise yeterli işgücünü sağlamak üzere değişik önlemler alındı, daha geniş olanaklar sağlandı. Bu çerçevede ücretlere ciddi oranda zam yapılmasının yanı sıra prim, sosyal yardım, vergi muafiyeti konularında düzenlemeler getirildi.⁹⁰ Tablo II'de, 1938-1948 döneminde ücretlerdeki gelişmeler, değerlendirmelerimize esas teşkil etmek üzere, Ereğli Kömür Havzası ve Türkiye geneli itibariyle gösterilmektedir.

Tablo II: Ereğli Kömür Havzası'nda ve Türkiye'de Ücretlerin Gelişimi ve GSMH İndeksi

Yıllar	Ereğli Kömür Havzası			Türkiye geneli				İstanbul geçinme indeksi
	Ortalama yevmiye (krş.)	Gerçek ücretler	Gerçek ücret indeksi (1938=100)	Nominal günlük ücret ortalaması (krş.)	Gerçek ücretler	Gerçek ücret indeksi (1938=100)	Sabit fiyatlarla kişi başına GSMH indeksi	
1938	114	114	100	136	136	100	100	100
1939	118	117	103	152	150	110	104	101
1940	120	107	94	167	149	110	97	112
1941	120	87	76	183	133	98	86	138
1942	158	68	60	198	85	63	90	233
1943	167	48	42	214	62	46	80	347

getirilmesi gerekirdi. Halbuki, kârlara el koyma imkânı, sınırlı hallerde ihracat sektörü hariç, MKK'nca öngörülmüş değildir.”

⁸⁶Havza'daki 1941 yılı ortalama ücretleri, 1940'ta saptanan düzeylerin % 12 oranında altındaydı. Bakınız, Yiğiter, 1943, s. 73.

⁸⁷BUMH, EKİ-1944, s. 95, s. 137. 1938'de saptanan ücret hadleri, Barım, 1941, s. 65'te bulunmaktadır.

⁸⁸Eyriboyun, 1994, s. 49.

⁸⁹BUMH, EKİ-1947, s. 121.

⁹⁰Bu düzenlemeler konusunda bakınız, Eyriboyun, 1994, s. 51.

1944	194	57	50	238	70	51	75	339
1945	216	61	54	263	74	54	63	354
1946	235	69	61	287	84	62	82	343
1947	287	83	73	311	90	66	83	344
1948	294	85	75	355	97	71	95	346

Kaynak: 1938-1941 dönemi ücretleri için, BUMH, EKİ-1942, s. 42; 1942-1948 dönemi ücretleri için Ereğli Kömürleri İşletmesi İstatistik Servisi, 1961, s. 20; Türkiye geneli ücret rakamları için Zaim, 1974, s. 103, Tablo 2, s. 105, Tablo 3; fiyat indeksi için DİE, 1973, s. 367, Tablo 6; GSMH indeksi için Bulutay; Tezel; Yıldırım, 1974, Tablo: 8.1'deki bilgilerden düzenlenmiş ve hesaplanmıştır.

Tablodaki rakamlar, yukarıda belirtilen ücret artışlarına karşın, yüksek oranlı fiyat artışları karşısında gerçek ücretlerin savaş yıllarında ciddi ölçüde düşmüş olduğunu ortaya koymaktadır. BUMH Raporu'nda yer alan "Memleketteki yaşama şartlarını göz önünde bulundurarak işçi kazancının az olduğunu söyleyebiliriz. Normal durumun geri gelişinde bu gündelikle işçi bulunabileceğini de imkânsız görmekteyiz"⁹¹ sözleri, durumun özlü bir ifadesidir. Gerçek ücret indeksi 1943 yılında 1938'dekinin % 42'sine düşmüş olup; mükellefiyetin bitiminden sonra dahi, 1938 yılı düzeylerinin % 25 altında seyretmektedir. Bu çerçevede, işçilerin savaş yıllarında mutlak anlamda ve ciddi ölçüde yoksullaştıkları belirtilmelidir. İşçilerin yaşam standartlarındaki görece değişim ise dönem içerisinde Türkiye genelindeki ücret gelişmeleri çerçevesinde anlamlandırılabilir. Maden işçilerinin ücretlerinin Türkiye ortalamasından düşük olduğu ve 1946 yılına kadar yaklaşık % 20 altında seyrettiği görülmektedir.⁹² Ancak, bu noktada, Türkiye genelindeki ücret rakamlarının hem kamu, hem de özel kesimde çalışan işçileri kapsadığı ve kamuda ücretlerin bu ortalamadan çok daha yüksek olduğu göz ardı edilmemelidir.⁹³ Sadece kamu kesimi açısından bir değerlendirme yapıldığında, Türkiye genelindeki kamu kesimi işçileriyle Havza'da çalışan kamu kesimi işçileri arasındaki ücret farkı, bu % 20'lik oranın üzerinde olacaktır. 1944 yılına kadar maden işçilerinin gerçek ücretlerindeki düşme oranı da Türkiye ortalamasının epeyce üzerindedir. Gerçek ücret indeks rakamlarının 1944'ten sonra aynı düzeylerde olması, Türkiye ve Zonguldak Havzası'ndaki işçilerin savaş yıllarında yaklaşık aynı oranlarda yoksullaştığını ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra Havza'da gerçek ücretlerdeki düşme oranı, Türkiye genelinde olduğu gibi; birey başına gayri safi milli hâsıladaki azalmadan da daha yüksek orandadır.

⁹¹BUMH, EKİ-1944, s. 54.

⁹²Türkiye geneli ücret rakamlarının İş Kanunu'na tabi işçileri kapsamı ve kapsam dışındaki işçilerin ücretlerinin de daha düşük olması nedeniyle; İş Kanunu'na tabi olanlar ve olmayanlar birlikte ele alındığında, bu % 20'lik farkın azalması beklenir.

⁹³Dönem itibarıyla kamu-özel kesim ücret karşılaştırmaları için bakınız, Zaim, 1956, ss. 236-240, ss. 279-280.

Bu noktaya kadar olan çözümlerimiz, Ereğli Kömür Havzası'ndaki ortalama ücret düzeyleri üzerinden yapılmıştır. Oysa, Havza'da serbest ve mükellef olarak çalışanlar arasındaki ücret farklılıklarını da hesaba katan bir değerlendirme, mükellef işçilerin durumlarının bu ortalamadan daha kötü olduğunu ortaya koyacaktır. EKİ'nde işçilerin ücretleri mükellef veya serbest oluşlarına göre farklılaştırılmış olmamakla birlikte, yapılan işin ve işgücünün niteliğinden kaynaklanan nedenlerle nihai olarak farklılaşmış durumdadır. 1938 ücret baremine göre lâğımcı ustaları 100 kuruş yevmiye alırken, kazmacıların gündeliği 85, kıdemli amelelerin gündeliği 65, amelelerin gündeliği 60 kuruştur. Mükellefiyet döneminde de ücret artışları bu barem temel alınarak gerçekleştirildiğinden, işçi kategorileri arasındaki ücret farklılıkları devam etmiş, bu çerçevede daha niteliksiz olan mükellef işçiler düşük ücretli gruplarda yer almışlardır. Örneğin 1945 yılı itibarıyla, nitelikli ve 8-10 yıl tecrübeli işçilerden oluşan "lâğımcılar" günde 200-300 kuruş yevmiye alırken, daha çok mükelleflerden oluşan niteliksiz işçiler günde 80-120 kuruş almaktaydılar.⁹⁴ Mükellefiyet uygulamasına gidilen Eti Bank Garp Linyitleri İşletmesi'nde ise Nisan 1945 itibarıyla serbest işçilerin gündelikleri 227-278 kuruş arasında değişirken, münavebeli mükelleflerin gündelikleri 88-106 kuruş arasındaydı.⁹⁵ Bu rakamlar ışığında, mükellef işçilerin gündeliklerinin, serbest işçilerin gündeliklerinin % 35-40'ı dolaylarında olduğu görülmektedir. Her ne kadar iki işçi kategorisi arasında verimlilik farklılıkları olması doğalsa da, bu farklılıklar ücret düzeylerindeki uçurumu haklı kılacak düzeyde değildir. Münavebeli mükelleflerin 88, serbest işçilerin 278 kuruş gündelik aldıkları Değirmisaz İşletmesinde mahkûm işçi gündelikleri ise 108 kuruştur. Mükellef işçiler açısından durumun vahameti, BUMH Raporu'nda da ifade bulunmuştu: "...münavebeli mükellef işçilere ödenen -ve mahkûm işçi gündeliklerinin dununda kalan- (88-106) kuruş ortalama gündeliği pek az bulmaktayız."⁹⁶

Bu değerlendirmelere karşılık, zaman içerisinde tedrici bir biçimde geliştirilen barınma, beslenme gibi bazı sosyal olanakların eklenmesi halinde; hem genel olarak işçilerin, hem de bu harcamalar serbest ve mükellef işçiler itibarıyla görece olarak nötr bir karakter taşıdığı için mükellef işçilerin durumlarının daha iyi olacağı düşünülebilir. Sağlanan tedrici gelişmelerle Havza'da 1944-1947 döneminde sosyal harcamaların ücretlere oranı % 60 dolaylarına ulaşmıştı.⁹⁷ Ancak, dönem içerisinde tüm İktisadi Devlet Teşekkülleri'nde gözlenen ve ağırlıklı olarak işgücünün sürekliliği ile verimlilik artışı sağlamaya yönelik olan bu sosyal olanakların, mükellef işçiler açısından, özgür çalışmanın esas olduğu diğer

⁹⁴Dosdoğru; Dosdoğru, 1990, s. 31, s. 34.

⁹⁵BUMH, GLİ-1944, s. 35.

⁹⁶BUMH, GLİ-1944, s. 35.

⁹⁷BUMH, EKİ-1947, s. 121.

İDT'nden ve EKİ'deki serbest işçilerden farklı bir biçimde değerlendirilmesi gerekir.⁹⁸ Serbest işçiler açısından bir teşvik tedbiri olarak düşünülebilecek bu uygulamalar, zaten zorunlu çalıştırmaya tabi olan mükellef işçiler söz konusu olduğunda, olsa olsa mükellefiyet uygulamasının maliyetleri arasında değerlendirilebilir.

Mükellefiyet uygulamasının ücretler üzerindeki olumsuz etkisi, başka karşılaştırmalarla da ortaya konabilir. Havza'daki ücretler Türkiye genelinde kömür madenlerindeki ücretlerle ve Zonguldak ili genel ücret rakamlarıyla karşılaştırıldığında da, ilginç ve her zaman aleyhte sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Türkiye genelinde tüm faaliyet kollarına ilişkin ayrıntılı ücret verilerinin mevcut olduğu 1943 yılı itibariyle tüm faaliyet kollarında, İş Kanunu kapsamına giren işçilerin günlük ücret ortalaması 214 kuruş iken; kömür madenlerinde de yaklaşık aynı düzeyde olup, 219 kuruştur.⁹⁹ Madencilik kesimindeki çalışma koşullarının güçlüğü ve yapılan işin doğasından kaynaklanan çeşitli riskler göz önüne alındığında, bu ücretlerin düşük olduğu söylenmelidir. Buna karşılık, Zonguldak ilindeki genel ücret düzeyi Türkiye ortalamasıyla aynı ve 214 kuruş iken,¹⁰⁰ bu ilde maden işçilerine ödenen ücret 159 kuruş olup;¹⁰¹ hem Zonguldak genel ücret ortalamasının, hem de Türkiye genelinde kömür madenlerinde ödenen ortalama ücretlerin çok altındadır. Kuşkusuz her iki olgu da, mükellefiyet uygulamasının yarattığı bir ücret farklılaşması olarak yorumlanmalıdır. Kessler, 1942 yılında yayımlanan bir makalesinde şu değerlendirmeyi yapmaktaydı:

“Zonguldak kömür havzasında verilen işçi ücretleri, aynı şehirde başka işlerde çalışan işçilerin aldıkları ücrete nazaran daha düşük bir seviye arz etmektedir. Bundan dolayı maden havzasına işçi temini, ancak Milli Korunma Kanunu'nun hükümete ücretli iş mükellefiyeti tesisi hakkında salahiyyet vermiş olması ve Hükümetin de bu salahiyyete dayanarak Zonguldak kömür havzasında iş mükellefiyetinin tatbikine başlamış bulunmasıyla temin edilebilmektedir. Hiç şüphesiz bu yol nihai bir hal sureti olmaktan uzaktır; devamlı bir hal tarzı ancak bugün maden işçilerine verilen ücretin oldukça arttırılması suretile mümkün olabilir.”¹⁰²

Mükellefiyet uygulamasının ücretler üzerindeki olumsuz etkisi, Eti Bank'a bağlı tüm maden işletmelerindeki ücretlerin karşılaştırılmasıyla da ortaya konabilir. Kuruluşa bağlı farklı müesseselerde ücretler % 40'a varan oranlarda farklılaşırken, BUMH Raporu'nda bazı

⁹⁸Dönem itibariyle İDT'nde işgücünün sürekliliği ile üretim artışı sağlamaya yönelik sosyal politika önlemleri, Makal, 2002(b)'de kapsamlı olarak değerlendirilmektedir.

⁹⁹BİGM, 1945, s. 13; s. 42, Cetvel 16.

¹⁰⁰BİGM, 1945, s. 41, Cetvel 15.

¹⁰¹BİGM, 1945, s. 43, Cetvel 17. Bu rakam, aynı yıla ilişkin olarak Tablo II'de yer alan miktardan biraz düşüktür.

¹⁰²Kessler, 1942, s. 247.

kuruluşlarda ücretlerin düşük olması, buralarda “mahkûmlardan faydalanılması ve kömür işletmelerinde mükellefiyetin tatbik edilmesiyle” açıklanmaktaydı.¹⁰³

Dönem itibariyle değişik ülkeler açısından yapılacak bir karşılaştırma, bu uygulamalar sonucunda kömür üretiminde işgücü maliyetlerinin büyük ölçüde düşürülmüş olduğunu ortaya koymaktadır. Türkiye’de 1944 yılı itibariyle kömür maliyetleri içerisinde işçilik payı, sosyal harcamalar da dahil olmak üzere % 30.9 iken; Almanya’da 46.7, Belçika’da 48.1, Fransa’da 48.3, Hollanda’da 53.4, Polonya’da 46.2, İngiltere’de 63.3, Çekoslovakya’da 41.6’ydi.¹⁰⁴ Buna karşılık, BUMH raporlarında, kömür maliyetleri içerisinde işçilik payının daha da düşürülmesi yolunda istekler ifade edilmişti.¹⁰⁵

Çalışma koşullarının en önemlisi olan ücretlere ilişkin olarak nihai bir değerlendirme yapılacak olursa, iş mükellefiyeti uygulamasının temel amacı, ne pahasına olursa olsun kömür üretimini artırmak ve düzenliliğini sağlamak ise, buna bağlı olarak belirginleşen bir diğer temel amacın bunu olabildiğince düşük maliyetle gerçekleştirmek olduğu görülmektedir. Uygulamada bu husus, ağırlıklı olarak işçilik maliyetlerinin düşük tutulması biçiminde tezahür etmiş ve düşük ücretler bunu sağlamanın temel aracı olmuştur. BUMH Heyeti Raporu’nda yer alan “Mükellefiyetin sağladığı faydalar geliş intizamının teminine, **ücretlerin daha fazla kabarmamasına** münhasır kalmış ve işçilerin yetişmesi, randımanların artması bakımından verdiği hasıla pek de tatmin edici olmamıştır” ifadesi, bunun özlü bir anlatımıdır.¹⁰⁶

ii. Çalışma Süreleri

Ücretler, kuşkusuz bir başka önemli çalışma koşulu olan *çalışma süreleri* ile de bağlantılandırılmalıdır. Bu değerlendirme ise gene hukuki ve fiili açılardan yapılmalıdır. Hukuki açıdan bakıldığında, 1936 tarihli İş Kanunu, 36. maddesinde “sağlık kaideleri bakımından günde ancak sekiz saat veya daha az çalışması icabeden işlerin bir nizamname ile tesbit olunacağını” öngörmekle birlikte, 39. maddesinde seferberlik durumunda günlük iş süresinin “işçinin azani çalışma kabiliyetine çıkarılabileceği”ni belirtmekteydi. 1939 tarihli *Fazla saatlerle çalışma nizamnamesi* ise 3. maddesinde maden ocaklarında yer altı işlerinde günlük çalışma sürelerinin İş Kanunu’nca saptanan günlük 8 saatlik süreyi geçemeyeceğini

¹⁰³BUMH, Eti Bank-1944, s. 62. 1944 yılı itibariyle günlük ücretler, Şark Kromları’nda 253, Divriği Demir Madenleri’nde 236, Keçiborlu Kükürtleri’nde 220, Garp Linyitleri’nde 202, EKİ’nde 188.74, Ergani Bakır’da 179 kuruştur.

¹⁰⁴BUMH, EKİ-1944, s. 96. Diğer ülkeler için verilen oranlar 1935 yılına aittir. Buna karşılık, mutlak rakamlarla değerlendirildiğinde, Türkiye’de çalışan işçi başına üretim miktarı, diğer ülkelerle karşılaştırılmayacak kadar düşüktür. Karşılaştırmalar için bakınız, BUMH, EKİ-1944, Ek: a; Özeken, 1948, ss. 63-64.

¹⁰⁵Örneğin, bakınız, BUMH, Eti Bank-1944, s. 61; BUMH, EKİ-1944, s. 88.

¹⁰⁶BUMH, EKİ-1945, s. 104. Altını biz çizdik.

öngörmekteydi.¹⁰⁷ 25.4.1940 tarihli *Ereğli Kömür Havzasındaki bilumum İşletmelerde seyyanen tatbik edilecek olan Dahili Talimatname* de, diğer bazı işler yanında ocak içinde günlük çalışma sürelerini 8 saat olarak belirlemiş olmakla birlikte, bir başka maddesinde bu sürenin günde üç saat artırılabilceğini hükme bağlamaktaydı.¹⁰⁸ MKK'nda 30.1.1942 tarihinde yapılan değişiklikle, maden işletmelerinde gündüz ve gece çalışmalarında günlük çalışma sürelerinin üçer saate kadar uzatılabilmesine olanak sağlanmış; 2.9.1942 tarihli ve 384 sayılı KKK'yla yer üstü işlerinde buna izin verilmiştir.

Konu fiili durum açısından ele alındığında, değişik kaynaklarda mükellefiyet dönemindeki çalışma sürelerine ilişkin farklı bilgi ve değerlendirmeler bulunmaktadır. Bunlardan bazılarına göre günlük çalışma süreleri 16 saati bulmaktadır.¹⁰⁹ 1947 yılında, mükellefiyetin son aylarında Havza'ya bir inceleme gezisi yapan T.B.M.M. Çalışma Komisyonu üyelerine yapılan işçi şikâyetleri de, günlük çalışma sürelerinin 12 saatten az olmadığı doğrultusundadır.¹¹⁰ BUMH Raporu'nda da "(Randımanda) 1936-1940 devresinde düşüş, günde 11 saat yerine, iş kanunu tatbikatından olmak üzere, 8 saat çalışılmasından ileri geldiği iddia olunuyorsa da 1940 dan sonraki yeniden vakî düşüşler aynı sebebe bağlanamamaktadır" şeklinde bir ifade yer almaktadır.¹¹¹ Kanımızca, bu ifadelerin ihtiyatla yorumlanması ve ortalama çalışma süreleri olmaktan çok, zaman zaman gerçekleşen uygulamalar olarak değerlendirilmesi icap eder. Çünkü, mükellefiyet döneminde madenlerde çalışmanın kesintisiz biçimde üç vardiya üzerinden yürütülmesi ve farklı çalışma grupları arasında işin niteliğinden kaynaklanan işbölümü, günlük 8 saatlik çalışma sürelerinin tüm işçiler itibariyle sistematik biçimde artırılmasını olanaksız kılmaktadır. Bu çalışma düzeni içerisinde, ancak bazı grupların belirli işlerin bitirilmesine kadar çalıştırılması, yani esas olan 8 saatlik çalışmanın belirli zamanlarda ve belirli işçi kategorileri itibariyle aşılması söz konusu olabilecektir. Döneme ilişkin birinci elden güvenilir tanıklıklar da, genel uygulama olarak çalışma sürelerinin kesintisiz ve günde üç vardiya üzerinden 8 saat olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır.¹¹² Durum haftalık çalışma süreleri açısından değerlendirildiğinde ise 384 sayılı KKK'yla hafta tatili olanağı belirli sınırlamalar dışında kaldırıldığı için, 56 saatlik bir toplama ulaşılmaktadır.

¹⁰⁷Tarihi: 27.10.1939, No.: 2/12245, Resmi Gazete: 6.11.1939, Sayı: 4354.

¹⁰⁸Madde 7; 2/12899 sayılı kararname ile mer'iyete konulan 2 sayılı kararın 18 inci maddesi mucibince Ereğli Kömür Havzasındaki bilumum İşletmelerde seyyanen tatbik edilecek olan Dahili Talimatname, 25.4.1940, İktisat Vekâleti, 5/3201. 1948 yılında çıkarılan Dahili Talimatname'nin 27. maddesinde de aynı düzenleme yer almıştı.

¹⁰⁹Bakınız, Çıladır, 1999, s. 28.

¹¹⁰T.B.M.M. Çalışma Komisyonu Üyesi Milletvekillerinin Raporu, 19-24/VII/1947, s. 8/3.

¹¹¹BUMH, EKİ-1944, s. 89.

¹¹²Dosdoğru; Dosdoğru, 1990, s. 28. Benzeri bir saptama için bakınız, Erkün, 1945, s. 23.

iii. Sağlık Sorunları ve İş Kazaları

Dönem itibariyle ülke genelinde genel sağlık sorunları çok ciddi düzeydedir. Havza'da ise bu sorunlar ülke düzeyindeki aşmakta olup, mükellefiyet uygulamasıyla daha da ciddi boyutlara ulaşacaktır. Bu sorunlardan biri, salgın hastalıklar ile bunun çalışma ve yaşam koşulları üzerindeki etkilerine ilişkindir.¹¹³ Mükellefiyet "sosyo-ekonomik açmazları bir yana, kömür havzasındaki işçilerimizin sağlık sorunlarını temelinden yıkmış, onları her tür bulaşıcı hastalığa açık bir duruma getirmiştir."¹¹⁴ Tifüs, çiçek, sıtma, frengi gibi bulaşıcı hastalıklar işçiler arasında kitlesel biçimde yaygındır ve çok sayıda işçi bu hastalıklardan hayatını kaybetmektedir.¹¹⁵ Bunların dışında başta verem olmak üzere akciğer hastalıkları, bağırsak enfeksiyonları yaygındır.¹¹⁶ Sosyal alanda sağlanan gelişmelere karşın; barınma, beslenme, temizlik ve giyim sorunlarının tümüyle çözülememiş olması yanında, eğitimsizlik bu hastalıkların yaygınlaşmasını kolaylaştırmaktadır.¹¹⁷ Salgın hastalıklar, devrevî olarak köyle maden ocakları arasında dolaşan işçiler aracılığıyla her iki bölgeye de yayılmaktaydı. Yöneticiler tarafından bilinen ve devletin resmi belgelerine de yansıyan sağlık sorunları, bu alana yönelik hizmetlerin geliştirilmesiyle; ortadan kaldırılamasa dahi, daha alt düzeylere indirilebilirdi. Oysa, döneme ilişkin resmi raporlar, bu alanda yetersiz kalındığını ortaya koymaktadır.¹¹⁸ BUMH Raporu'nda yer alan "Sağlık teşkilâtı işçinin sağlığı ile gerekli şekilde alâkadar olmamakta, ...bu teşkilâtın işçi ile teması: İşçinin havzada çalıştığı müddetçe kendisine müracaatına bağlı kalmaktadır. Bu teşkilâta ne işçi sağlık kartları usulü, ne de periyodik sağlık muayene sistemi mevcuttur. ...İşletmenin koruyucu ve önleyici sağlık faaliyeti kâfi değildir" şeklindeki değerlendirmeler, sağlık sorunlarına ilgisizliğin özlü bir ifadesidir.¹¹⁹ Kurumun, mükellefiyetin yürütülmesi için yaptığı masraflar, sağlık harcamalarının 1944'te % 51'i, 1945'te ise % 48'i düzeyindeydi.¹²⁰

Genel sağlık sorunları ve salgın hastalıklar yanında, madenlere ilişkin temel sorunlardan biri de iş kazalarıdır. Veriler, Türkiye'de mükellefiyet uygulamasının başladığı 1940'lı yılların başında kömür madenlerindeki iş kazalarının tüm faaliyet kollarındaki iş

¹¹³Çatma, 1996, s. 43, s. 53.

¹¹⁴Dosdoğru; Dosdoğru, 1990, s. 10. 1942-1945 döneminde EKİ'nde doktor olarak görev yapan karı-koca Dosdoğru'ların 1945 yılında Tan gazetesinde yayımlanan yazılarını içeren kitap, sağlık sorunlarına ilişkin zengin ve birinci elden bilgiler sunmaktadır. Kitapta, bunun yanı sıra diğer çalışma koşullarına ilişkin bilgiler de bulunmaktadır.

¹¹⁵Dosdoğru; Dosdoğru, 1990, ss. 13-17.

¹¹⁶Dosdoğru; Dosdoğru, 1990, ss. 18-20.

¹¹⁷Dosdoğru'ların "içeriden" gözlemleri bu konulara ilişkin ayrıntılı bilgiler vermektedir. Barınma hizmetlerinin yetersizliği konusunda bakınız, Dosdoğru; Dosdoğru, ss. 30-31, beslenme hizmetlerinin yetersizliği konusunda bakınız, ss. 27-28.

¹¹⁸Örneğin, bakınız, BUMH, EKİ-1944, ss. 99-100.

¹¹⁹BUMH, EKİ-1947, s. 47, s. 60.

¹²⁰BUMH, EKİ-1945, s. 15, s. 106'daki verilerden hesaplanmıştır.

kazalarının % 50'sini aştığını ortaya koymaktadır.¹²¹ Tablo II'de, daha sonraki değerlendirmelerimize esas teşkil etmek üzere, dönem içerisinde Havza'da meydana gelen iş kazalarına ilişkin verileri gösteriyoruz.

Tablo III: Ereğli Kömür Havzası'ndaki İş Kazalarına İlişkin Veriler

Yıllar	Ölü adedi	Yaralı adedi	10 000 ton tuvönana isabet eden kaza miktarı (ölü ve yaralı)	10 000 yevmiyeye isabet eden kaza miktarı (ölü ve yaralı)	İşten alıkoyan günler adedi	Kaza ağırlık payı (işten alıkoyan gün x 1000 / insan iş saati adedi)
1941	75	3 274	11.09	-	-	-
1942	108	3 154	13.00	4.30	-	-
1943	72	4 039	13.00	4.43	566 464	7.63
1944	83	3 817	10.97	3.94	646 510	8.16
1945	81	4 059	11.13	4.00	635 989	7.68
1946	61	3 798	10.08	3.95	488 787	6.25
1947	121	2 664	7.06	2.89	933 064	12.09
Toplam (1941-1947)	601	24 805				

Kaynak: Ereğli Kömürleri İşletmesi İstatistik Servisi, 1961, s. 104, ss. 106-107'deki verilerden düzenlenmiştir.

Tablodaki veriler, mükellefiyet döneminde Havza'da iş kazalarının ve bu kazalar sonucu ölümlerin ciddi düzeyde olduğunu ortaya koymaktadır. 1940 yılı rakamlarının ilave edilmesi durumunda, mükellefiyet döneminde kazalar sonucu ölümlerin 700'ün üzerinde olduğu, yaralı sayısının da 30 000'e yaklaştığı görülmektedir. Toplam ölü ve yaralı sayısının üretim miktarına oranını gösteren "10 000 ton tuvönana isabet eden kaza miktarı" rakamları, bu oranın 1944 yılına kadar yükseldiğini, mükellefiyetin son yılına kadar da makul oranlarda düşürülemediğini ortaya koymaktadır. Uluslararası bir karşılaştırma yapıldığında ise 1 milyon ton kömür üretimine düşen ölümlü kaza sayısı gelişmiş ülkelerde en fazla 2 iken; Zonguldak Havzası'nda mükellefiyetle birlikte giderek artmış, 1941'te 25 iken; 1942'de 35'e, 1943'te ise 75'e yükselmiştir.¹²² Benzeri değerlendirmeler, kaza sayılarının toplam yevmiyelere oranı itibariyle de geçerlidir. Kazalar sonucunda kaybedilen işgünü rakamları da olağanüstü yüksek olup, mükellefiyetin son yılında dahi zirvede bulunmaktadır. Bu rakamların Havza'da çalışan ortalama işçi sayısına oranlanması, işçi başına yıllık işgünü kaybının 25 gün dolaylarında olduğunu göstermektedir. 1941-1946 döneminde en az beş günlük çalışma yeteneği kaybına yol açan kazaların sayısı, yıllık olarak, dört sene için 3-4 bin arasında, iki sene için ise 4 binin

¹²¹ BiGM, 1945, s. 51, Cetvel: 26.

¹²² Çıladır, 1999, s. 30.

üzerindedir.¹²³ Kessler'in ifadesiyle, "Bu rakamlar nihayet 20-25 bin işçinin çalıştığı küçük bir maden mıntıkası için korkunç derecede yüksektir."¹²⁴

Elbette, iş kazalarına ilişkin bu olgular tümüyle mükellefiyete bağlanamaz. Ancak, şurası açıktır ki, iş mükellefiyetine tabi kılınanlar, kendi iradeleri dışında; çalışmanın riskli, iş kazaları ve ölümlerin yoğun olduğu bir faaliyet alanında çalışmaya zorunlu tutulmuşlardır. Bir diğer yönüyle ise sürekli ya da geçici olarak ama kendi istekleriyle madenlerde çalışan işçilere göre daha az eğitim, bilgi ve deneyim sahibi olan mükellefler ve benzeri biçimde çalışma zorunluluğunda olan mahkûm ve asker işçiler; gereken eğitim verilmeden madenlerde çalıştırılmaya başlamışlar, bu da işgücünün düşük verimliliği yanında, kazalar ve ölümler üzerinde etken olmuştur. Kessler'in mesleki bilgi eksikliği ile iş kazaları arasındaki bağlantıyı ortaya koyan ifadesiyle, "Mükellefiyete tâbi işçiler bu ağır ve tehlikeli iş için gerekli meslekî bilgi ile yetiştirilmediklerinden, bu kazaları tabî görmek gerekir."¹²⁵

Bunun yanı sıra, madenlerde işçilerin gerekli işçi sağlığı-iş güvenliği önlemleri alınmadan çalıştırılmaları da kazalar üzerinde etken olmuştur. Kazalar üzerinde, teknik donanım eksikliği had safhada olmasına rağmen; üretim artışı amacıyla tüm koşulların, özellikle mevcut işgücünün zorlanması belirleyici olmuştur. Eti Bank'ın, Ereğli Kömürleri İşletmesi'ndeki duruma ilişkin olarak BUMH Raporu'nda yer alan değerlendirmelere verdiği cevap; teknik donanım eksikliğinden kaynaklanan sorunların, işgücü zorlanarak aşmaya çalışıldığını açık biçimde ortaya koymaktadır: "Müstahsil olmıyan işçi sayısının artışı bilhassa tesisat ve teçhizat yıpranması dolayısıyla fazla çalışılması mecburiyetinden ve azalan enerjinin kol kuvvetile karşılanmasından ileri gelmektedir."¹²⁶ BUMH Raporu'nda bu "zorlama", açık bir biçimde ifade edilmektedir: "...dar ve tecrübesiz bir nezaretçi kadrosu ile normâlin üstünde yapılmış bir istihsal şebekesinde, bugünkü tekniğin vardığı merhalelere nazaran çok geri, düşük kapasite ve randımanlı tesisat, mahdut, yıpranmış ve düşük evsafılı gayrı kâfi makinelerle ulaşılmış bulunan istihsal seviyesini (forse) bulduğumuzu kaydeder(iz)..."¹²⁷ Dönemin İş Mükellefiyeti Müdürü Yersel de anılarında, üretim artışı konusundaki baskılara vurgu yapmaktadır: "...Üretimin duraklamasından kaynaklanan kömür açığı, demiryolu taşımacılığında aksaklıklara yol açtığı gibi, üretimin yükseltilmesi konusunda Hükümet baskısını da arttırmıştı. Bütün ocaklarda her olanaktan yararlanılmaya girişilmişti. Yerel deyimle, (zar-zor) günler ile üretimin en üst düzeye çıkarılmasına

¹²³Kessler, 1948, s. 179.

¹²⁴Kessler, 1948, s. 179.

¹²⁵Kessler, 1948, s. 179. Dosdoğru'lar, iş kazalarıyla işçilerin cehaleti arasındaki bağlantıyı da ortaya koymaktadırlar. Bakınız, Dosdoğru; Dosdoğru, 1990, ss. 50-51.

¹²⁶Eti Bank, 1945b, s. 7.

¹²⁷BUMH, EKİ-1947, s. 95.

çalışılıyordu.”¹²⁸ Yersel, 1943 yılında “Kandilli’nin Çamlık ocağında meydana gelen ve 63 işçinin ölümüne neden olan grizu patlaması da bu baskıların sonucunda ve güvensiz elektrik donanımı kullanılması yüzünden oluşmuştur, kanısındayım” ifadeleriyle de; ölümlü iş kazaları ile üretim baskısı, teknik donanım eksikliği ve ihmal arasındaki bağlantıyı açık yüreklilikle ortaya koymaktadır.¹²⁹ Madenlerdeki ölümlü iş kazalarına ölümsüz iş kazaları ile ölümlü ve ölümsüz meslek hastalıkları ve diğer sağlık sorunları eklendiğinde, resim tamamlanacaktır. Bu olgular maden işçilerinin çalışma ve yaşama koşullarıyla bağlantılandırıldığında, Nâzım Hikmet’in “...Biliyorum, ölümün âdil olması için hayatın âdil olması lâzım, diyorsunuz...” dizesini hatırlamamak mümkün müdür?

d. Mükellefiyet ve Genç İşçiler

Mükellefiyete ilişkin bu sorunlar, çocuk-geç işçi istihdamı açısından özellikle değerlendirilmelidir. Mükellefiyet uygulamasına esas teşkil eden KKK’nda değişik işyerleri ve bölgeler için farklı yaş sınırları konulmuş olmakla birlikte, genel olarak “16 yaşın üzerindeki” mükellefiyete tabi tutulmuşlardır. Bu uygulamanın bir sonucu olarak “maden ocakları, memleahar ve taş ocakları” adıyla nitelenen faaliyet kolunda çalışan çocuk-geç işçilerin (12-18 yaş) sayısı radikal bir artış göstermiş ve 1937’de 785 iken, 1943’te 7 204’e yükselmiştir.¹³⁰ Çocuk-geç işçilerin meslek dağılımlarına bakıldığında, bunlardan 5 998’inin kömür madenlerinde çalıştıkları görülmektedir.¹³¹ Mükellefiyet uygulamalarının en yoğun olduğu Zonguldak ilinde ise 1937 yılında sadece 371 çocuk-geç çalışır görünürken, bu rakam 1943’te 6 118’e çıkmış durumdadır. 1937’de çocuk-geç işçilerin sadece % 1.59’u bu ilde çalışırken, 1943’te oran % 11.79’a çıkmaktadır.¹³² Kuşkusuz, hemen hemen tümüyle kömür madenlerinde çalışan ve 17-18 yaş kategorisinde bulunan bu çocuk-geç işçiler, fiziki ve ruhsal gelişimleri açısından; yetişkinlerin maruz kaldığı sorunları daha da ağır bir biçimde yaşamış olmalıdırlar. Üstelik, uygulamada MKK’nun yaş sınırlamalarına dahi uyulmadığı söylenebilir. 1948 yılında Kömür Havzası’nda incelemeler yapan Kessler, madenlerde yer altı işlerinde “16 yaşından aşağı oldukları intibasını veren gençlere de rastladığını” belirtmekte ve “Anlaşılan, yaş bildirimleri pek sıkı kontrole tâbi tutulmuyor” diye de eklemekteydi.¹³³

e. Mükellefiyet ve Mahkûm-Asker İşçi İstihdamı

MKK ile getirilen mükellefiyet uygulamasında zaman içerisinde gözlenen zorluklar ve sorunlar, Türkiye’de 1937 yılında başlamış bulunan mahkûm istihdamının giderek

¹²⁸Yersel, 1989, ss. 24-25.

¹²⁹Yersel, 1989, s. 25. Kazanın nedenlerine ilişkin ayrıntılı teknik bilgi için bakınız, BUMH, EKİ-1942, s. 41.

¹³⁰BİGM, 1945, s. 7.

¹³¹BİGM, 1945, s. 8.

¹³²BİGM, 1945, s. 3’teki verilerden hesaplanmıştır.

¹³³Kessler, 1948, s. 186.

yaygınlaşması üzerinde etken oldu.¹³⁴ Üretimin aksamadan yürütülebilmesi için, birçok kamu kuruluşunda mükellef işçiler yerine mahkûm işçi çalıştırmak tercih edildi ve mahkûmlar geniş bir biçimde istihdam edildiler. Mahkûmlar, en yoğun biçimde madencilik kesiminde istihdam edilmekle birlikte; sayı ve oranları kuruluşlar arasında farklılaşıyordu. Örneğin, Eti Bank Garp Linyitleri İşletmesi'nde mahkûm işçiler 1944 yılında 4 552 işçiden 672'sini (% 14.8),¹³⁵ 1947'de 3 916 işçiden 1 018'ini (% 26),¹³⁶ 1948'de ise 4 506 işçiden 1 309'unu (% 29) oluşturuyordu.¹³⁷ Bu müessesede mükellefiyet 1946 yılında kaldırıldığı için, doğan işgücü açığının artan mahkûm istihdamıyla karşılanmış olduğu dikkat çekmektedir. Keçiborlu Kükürtleri T.A.Ş.'nde mahkûm işçilerin sayısı, serbest olarak nitelenen işçilerin sayısını aşıyordu ve 1943 yılı itibariyle 300 işçiden 192'sini mahkûmlar oluşturuyordu (% 64).¹³⁸ Daha az oranda olmakla birlikte, madencilik dışındaki faaliyet alanlarında da mahkûm işçi çalıştırılıyordu ve 1943 yılı itibariyle Sümerbank'ın toplam 31 703 işçisinden 994'ü hükümlü işçilerdi (% 3.14).¹³⁹

Ereğli Kömür Havzası'nda da 1937 yılından itibaren mahkûm işçi çalıştırılmaya başlandı ve mükellefiyet döneminde de bu uygulama devam etti.¹⁴⁰ Ancak burada çalışan mahkûm işçilerin oranının, mükellefiyet uygulamasına gidilen Garp Linyitleri'nden çok daha düşük olduğu gözlenmektedir. Havza'da 1947 yılı sonu itibariyle 1 039, 1948 yılı sonu itibariyle 1 261 mahkûm çalıştırılıyordu (% 4).¹⁴¹ Ancak, mahkûm istihdamına ilişkin uygulamanın da verimlilik açısından sorunsuz olmadığı, değişik nedenlerle amaçlara tam ulaşamadığı gözlenmiştir. BUMH Raporu'ndaki ifadeyle, "...mahkûmların serbest işçiler gibi verimli oldukları söylenememektedir. Yakın zamanda bu kaynaktan müstağni kalınması temenniye değer görülür."¹⁴² Hükümlü işçi uygulaması, mükellefiyetin kaldırılmasından sonra da devam edecek ve 1950 yılındaki Genel Af Kanunu sonrasında fiilen sona erecekti.¹⁴³

Mükellefiyet sorununun bir boyutu da, madenlerde mahkûmlara ilave olarak askerlerin çalıştırılmasıydı. Asker işçi çalıştırma, daha Osmanlı İmparatorluğu döneminde, diğer üretim

¹³⁴Başvekil Celâl Bayar'ın teşkil ettiği kabinenin Meclis'te 8.11.1937 günü okunan programında şu sözler yer alıyordu: "Mahkûmların, iş yerlerinde çalışmalarından kendileri için ve iş sahipleri için karşılıklı faydeler hasıl olmuştur. Bunların daha geniş miyasta ve bilhassa maden işletmelerinde çalıştırılmaları mukarrerdir." Bakınız, Öztürk, 1968, s. 172.

¹³⁵BUMH, GLİ-1944, s. 33.

¹³⁶BUMH, GLİ-1947, s. 69.

¹³⁷BUMH, GLİ-1948, s. 47.

¹³⁸BUMH, KKİ-1943, s. 10.

¹³⁹BUMH, Sümerbank-1944, s. 36.

¹⁴⁰Mahkûm işçi istihdamını değişik boyutlarıyla değerlendiren bir çalışma için bakınız, Çatma, 1996.

¹⁴¹BUMH, EKİ-1948, s. 27.

¹⁴²BUMH, EKİ-1947, s. 25.

¹⁴³Çatma, 1996, s. 28.

kesimleri yanında madenlerde de yaygın bir biçimde uygulanmıştı.¹⁴⁴ Aynı uygulama Cumhuriyet döneminde de devam etti ve MKK çerçevesinde de, yoğun bir biçimde asker işçilerin çalıştırılmaları söz konusu oldu.¹⁴⁵ Mükellefiyetin başlangıcından beri uygulanan ve askerlik teciline dayanan uygulama yanında, 15.9.1942 tarihinden itibaren “askerlik muafiyetine dayalı mükellefiyet” uygulamasına gidildi.¹⁴⁶ Kural olarak askerlikten önce de madenlerde çalışmış olanlar, 6 aylık acemilik dönemlerini takiben askerlik hizmetlerine sayılmak üzere ocaklarda istihdam edildiler.¹⁴⁷ BUMH Raporu’nda yer alan “Askerlik mükellefiyetini ifa ederken ücret de alan bu işçiler havzaya normal işçilerden daha faydalı olmaktadır. Bu kaynakdan daha geniş mikyasa faydalanılmasını temenniye değer buluruz” ifadesi, bu uygulamanın çok yararlı olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁴⁸ Bunun dışında, 1.11.1943 tarihinde “Kömür Havzası Ocak Hizmet Taburu” oluşturularak, daha önce karşılaşılan sorunların giderilmesi amaçlandı.¹⁴⁹ Mükellefiyetten kaçanları içeren ve sıkı bir askeri disipline dayanan bu uygulamanın, firarları azalttığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁰

f. Uluslararası Çalışma Örgütü’nün Zorunlu Çalıştırma Konusundaki İlkeleri ve Türkiye’deki Mükellefiyet Uygulaması

Uluslararası Çalışma Örgütü’nün 1930 tarihli ve 29 numaralı *Cebri veya Mecburi Çalıştırma Sözleşmesi*, konuya ilişkin düzenlemeler yaparken, “madenlerde yapılmakta olan yeraltı çalışmaları için cebri veya mecburi çalışmaya başvurulmayacağı” hükmünü getirmektedir. (madde 21) Türkiye bu sözleşmeyi onaylamadığı için -sözleşmenin onayı ancak 1998’de gerçekleşmiştir-, sözleşme hükümleriyle bağlı değildir. Ayrıca sözleşme, savaşı da içeren olağanüstü durumlar karşısında yapılan çalışmayı, zorunlu çalıştırma tanımı ve kapsamı dışında bırakmaktadır. (madde 2/2, d) Türkiye’deki mükellefiyet uygulamasını bu iki nedenle sözleşme bağlamında değerlendirmek mümkün değildir. Ancak, zorunlu çalıştırmanın yasaklanması gibi temel insan hakları arasında kabul edilen bir konuda, Türkiye’nin üyesi olduğu bir kuruluşa ait ve birçok ülke tarafından onaylanan sözleşmenin medeni camianın normlarını içerdiği ve bu açıdan Türkiye’nin durumunun, hukuksal

¹⁴⁴Bu uygulamalar konusunda bakınız, Çatma, 1998, s. 18 vd.

¹⁴⁵MKK çerçevesinde, madencilik alanında gözlenen “asker işçi” uygulamaları konusunda belgeler ve geniş değerlendirmeler için bakınız, Çatma, 1998, s. 122 vd. Asker işçi uygulamaları, belirli faaliyet alanlarında MKK dışında da yürütülmekteydi. Örneğin, demiryolu üretim ve tamiratında çalıştırılan demiryolu birlikleri uygulaması 1908 yılında başlatılmıştı ve Cumhuriyet döneminde de devam etti. İkinci Dünya Savaşı yıllarında yoğunlaşan bu uygulamalar iktisadi olduğu kadar, askeri gerekçelerden de kaynaklanmaktaydı. “Demiryol birlikleri” konusunda kapsamlı bilgi ve değerlendirmeler için bakınız, Onur, 1953, ss. 73-84.

¹⁴⁶Bakanlar Kurulu’nun 3.9.1942 tarih ve 2/18670 sayılı kararnamesi uyarınca.

¹⁴⁷Kessler, 1948, s. 180.

¹⁴⁸BUMH, EKİ-1947, s. 25.

¹⁴⁹Zaman, 2004, s. 109.

¹⁵⁰BUMH’nin değerlendirmelerine göre, “...kararname gereğince tatbik edilen (Zonguldak hizmet taburuna sevk) muamelesinden ötürü firar nisbeti az olmaktadır.” Bakınız, BUMH, GLİ-1944, s. 34.

bağlayıcılığı olmasa da, bu sözleşme ışığında en azından gözden geçirilebileceği kanısındayız. Ayrıca, Türkiye bu yıllar itibariyle sözleşmeyi onaylamamış da olsa, üyesi olduğu UÇÖ'nün Anayasasının Başlangıç bölümündeki ve 1944 tarihinde kabul edilerek daha sonra UÇÖ Anayasası ile bütünleştirilen Filadelfiya Bildirgesi'ndeki ilkelerle bağlı durumdadır. Bildirgeye göre, "Tüm insanların, özgürlük, onur ve ekonomik güvenlik içinde ve fırsat eşitliği ile, maddi ilerlemelerini ve manevi gelişmelerini izleme ve gerçekleştirmeye çalışma hakları vardır" ve bu nedenle "...ILO özgürlük ve onurla bağdaşmayan uygulamalarla ve özellikle angarya ile her zaman mücadele etmiştir."¹⁵¹

Kanımızca, bu değerlendirmeler ışığında kritik nokta, mükellefiyet uygulamasına esas teşkil eden olağanüstü durumun ne zaman bittiği hususudur. Eğer olağanüstü durum geniş bir biçimde yorumlanarak savaş sonrası döneme ve mükellefiyet uygulamasının sonu olan 1947 yılına kadar uzatılabilirse, "olağanüstü durum"la bir çelişki ortaya çıkmayacaktır. Buna karşılık, olağanüstü durumun savaşla birlikte ortadan kalktığı kabul edilecek olursa, bu noktadan itibaren Türkiye'nin durumunun, onaydan doğan bir hukuksal bağlayıcılığı olmamakla birlikte, sözleşme hükümlerine en azından uygun olmadığı söylenebilecektir. Kanımızca, savaşın bitimi makul bir tarih olarak kabul edilmelidir ve bundan sonraki uygulama, Türkiye açısından hukuksal bir bağlayıcılığı olmamakla birlikte, sözleşme hükümlerine; bunun yanı sıra UÇÖ Anayasası'na ve medeni camianın normlarına uygun olmayan bir görünüm arz etmektedir. Gene Türkiye açısından hukuksal bir bağlayıcılığı olmamakla birlikte, mükellefiyet uygulamasının birçok açıdan, sözleşmenin zorunlu çalıştırmaya cevaz verilen durumlara ilişkin sıkı kayıtlarını da aştığı belirtilmelidir.¹⁵² Konuyu, dönem itibariyle yürürlükte olan 1924 Anayasası'nın düzenlemeleri açısından, aşağıda değerlendiriyoruz. Mükellefiyet konusu dışında, Türkiye'nin olağanüstü durumu olabildiğince geniş biçimde yorumladığı ve MKK uyarınca kadın ve çocuk çalışmasına ilişkin olarak yapılan uygulamaların 1959 yılına kadar sürdürüldüğü de hatırlanmalıdır.

¹⁵¹ Uluslararası Çalışma Bürosu, 1991, s. 91.

¹⁵² Zorunlu çalıştırmanın 18 yaşından küçük ve 45 yaşından büyüklere uygulanmayacağı (madde 11), çalışma süresinin 12 aylık bir sürede, görev yerine gidiş-dönüş dahil 60 günü geçemeyeceği (madde 12), günlük çalışma sürelerinin gönüllü olarak çalışanlarla aynı olacağı ve normal çalışma süresini aşan çalışmalarda, gönüllü çalışanlara ödenen fazla çalışma ücretinin ödeneceği (madde 13), ödenecek ücretin, çalışmanın yapıldığı bölgede ya da işçilerin işe alındıkları bölgede yürürlükte olan ücretlerden daha aşağı olmayacağı (madde 14), işten kaynaklanan kaza ve hastalık hallerinde ödenecek tazminat ve ölüm ya da maluliyet durumunda bakmakla yükümlü oldukları kimselere ödenecek paranın, serbest çalışan işçilere ödenenden farklı olmayacağı, işgöremezlik durumunda işçinin kendisinin ve bakmakla yükümlü olduğu kimselerin bakımını sağlamak için tedbirler alınması (madde 15) gibi hükümler bunlar arasındadır.

Ç. Milli Korunma Kanunu ve Çalışma Yaşamına Yönelik Uygulamalarına İlişkin Bir Değerlendirme

İkinci Dünya Savaşı koşullarında çıkarılan ve iktisadi yaşamın değişik yönleri yanında, çalışma yaşamına ilişkin olarak da olağanüstü düzenlemeler yapan MKK, nihai çözümlemede “olağanüstü bir çalışma rejimi” tesis etmiştir. Savaş koşullarında olağanüstü önlemler alınması doğal olmakla birlikte, yasa ve uygulamaları değişik açılardan eleştirel bir değerlendirmeye konu edilmelidir. Temel eleştiri noktalarından biri, yasa uygulamasında sosyal-insani boyutun neredeyse tümüyle ihmal edilmiş olmasıdır. Aralarında geniş bir biçimde çocukların ve kadınların da yer aldığı ülke işgücünün kullanımına ilişkin yasa uygulamalarının, sosyal korumaya da önem veren ilave tedbirlerle desteklenmesi gerekirdi. Böylesi bir destek, yasanın kendi mantığı içerisinde temel amaç olarak ortaya çıkan üretim artışı hedefine de daha kolay ulaşılmasına hizmet ederdi. Oysa, döneme ilişkin tüm bilgilerimiz, bunun yapılmadığını ortaya koymaktadır. Bunun yerine en kolay yol seçilmiş, çalışma yaşamının sadece idari ve tek taraflı önlemlerle düzenlenmesi yolu seçilmiştir. Bu yapılırken, üretimin organizasyonel boyutu da ihmal edilmiş, gerekli teknik önlemler bile yeterince alınmamıştır.

İkinci olarak, yasanın savaş koşullarında tesis ettiği olağanüstü çalışma rejiminin, olağanüstü koşulların yani savaşın bitimiyle ortadan kaldırılması gerekirdi. Oysa, incelemelerimizde ortaya koyduğumuz gibi, yasanın birçok düzenlemesi hukuken ve/veya fiilen savaştan sonra da uzun süre yürürlükte tutulmuştur. Bu biçimiyle yasa, olağanüstü çalışma rejimini olağan koşullarda da sürdüren bir nitelik kazanmıştır ki, bu durumun dönem itibariyle yürürlükte olan 1924 Anayasası'nın 74. maddesinde yer alan “Olağanüstü hallerde kanuna göre yükletilecek para ve mal ve çalışma ödevleri dışında hiç bir kimse başka hiçbir şey yapmaya ve vermeye zorlanamaz” hükmü çerçevesinde de değerlendirilmesi icap eder. TBMM Geçici Encümen raporunda, MKK ile getirilen yükümlülüklerin Anayasanın bu hükmüne aykırı olmadığı savı, “Millete fevkalâde zamanların icab ettirdiği fedakârlıkların tahmil” ediliyor olması gerekçesine dayandırılmaktaydı.¹⁵³ Yasanın çıkarılış mantığı ile gerekçesinde ve Encümen raporunda ifade edilen görüşler çerçevesinde, “fevkalâde zamanlar” ibaresinin savaş dönemiyle sınırlı olarak yorumlanması gerektiği kanısındayız. Bu bağlamda, MKK uyarınca yapılan uygulamaların, özellikle de mükellefiyet uygulamasının, en azından fevkalâde zamanların geride kaldığı 1945 sonrası dönem itibariyle, Anayasa hükmüne açık bir biçimde aykırılık kazandığını düşünüyoruz.

Üçüncü olarak, yasanın kendi içinden bir değerlendirme yapıldığında da, değişik toplumsal katmanlara/sınıflara karşı nesnel-yansız biçimde uygulandığını söylemek mümkün

¹⁵³T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: VI, İçtima: 1, Cilt: 8, S. Sayısı: 64, s. 2.

görünmemektedir. Yasanın çalışma yaşamına ilişkin hükümleri ile hükümete özel kesim üzerinde geniş yetkiler tanıyan hükümlerinin uygulanma dereceleri birbirinden farklıdır. Koçak, MKK'nu tüm alanlardaki uygulamalarıyla değerlendirirken, “özel girişime karşı yasanın verdiği olanakların asgarisinden yararlanarak uygulandığı; ancak işyükümlülüğü ve fazla mesai konularında işçilere ve köylü-işçilere karşı geniş biçimde -hatta asıl anlamıyla bu noktada- uygulandığı” sonucuna varmaktadır.¹⁵⁴ Üstelik bu noktada, insanların bizatihi “can”larına yönelik bir uygulama ile “mal”larına yönelik bir uygulamanın karşılaştırılabilirliği de tartışılmalıdır.

Kanımızca, MKK uyarınca yapılan uygulamalar tüm bu boyutları itibariyle değerlendirildiğinde, savaş döneminde kömür üretimini belirli bir düzeyde tutmak dışında iktisadi açıdan önemli getiriler sağlamadığı; buna karşılık önemli sosyal-insani sorunlar yarattığı, aralarında en çok korunmaya muhtaç çocuk ve kadınların da bulunduğu insan gücünü, geniş bir biçimde istismarına olanak sağlayarak hırpaladığı, helak ettiği söylenmelidir. Bir başka açıdan bakıldığında, yasa uyarınca yapılan uygulamalar ucuz ve sürekli işgücü sağlayarak, İkinci Dünya Savaşı yıllarında belirli ellerde yoğunlaşan sermaye birikimine katkıda bulunmuştur. Yasa tüm uygulamaları itibariyle, Türkiye’de iş hukuku alanında Cumhuriyetin başlangıcından itibaren gözlenen ve batılı normlara yaklaşma biçiminde özetlenebilecek olan tedrici ve zaten yeterli olmayan gelişmeleri de ciddi ölçüde sekteye uğratmış, yaklaşık 20 yıllık bir zaman kaybına neden olmuştur.

Kanımızca, MKK uyarınca çalışma ilişkileri alanında yapılan uygulamalar, özellikle de iş mükellefiyeti; savaşın olağanüstü koşulları ve iktisadi sorunlar yanında, dönemin siyasi koşullarının damgasını da taşımaktadır. Tek parti yönetimi koşullarında muhalif bir siyasal partinin dahi varlık kazanmasına izin verilmediği, özgür kamuoyu ve basın varlık kazanamadığı, tüm toplumun örgütsüzlüğü yanında, işçilerin de sendikal örgütlenmesine izin verilmediği koşullarda; MKK uyarınca yapılan uygulamalar herhangi bir sosyal kontrol ya da denetimden azade biçimde yürütülebilmiştir. Türkiye’de çok partili siyasal yaşamın tümüyle olmasa dahi, bazı kurumlarıyla varlık kazanmış olması durumunda, savaşa ve olağanüstü önlemlere karşın, uygulamaların daha ölçülü ve sosyal-insani maliyetleri de kale alan biçimde yapılacağı tahmin olunabilir. Çalışma Bakanı Sadi Irmak’ın 1946 yılında bakanlığının resmi yayın organı olan Çalışma Dergisi’nde yayımlanan bir yazısında yaptığı saptama bu açıdan manidardır. Bakan, “Demokrasi yolunda mutlu gelişmeler çalışma dâvamızda da hayırlı tesirlerini göstermiştir. Mevziî iş mükellefiyetleri kaldırılmış, meslekî teşekküller meydana gelmesi için kanuni imkânlar açılmıştır” derken, çok partili yaşama geçiş aşamasında çalışma

¹⁵⁴Koçak, 1986, s. 362. MKK tasarısının hazırlık aşamasındaki bakanlıklararası çalışmalara da katılmış olan Şevket Süreyya Aydemir, “el koyma kararlarının iki elin parmakları ile sayılacak kadar az olduğunu” belirtmektedir. Bakınız, Aydemir, 1967, s. 216, s. 217.

hayatında meydana gelen diğer değişiklikler yanında, demokrasinin yokluğuyla iş mükellefiyeti uygulaması arasındaki bağlantıyı da açık biçimde kurmuş olmaktadır.¹⁵⁵ Çok partili yaşama geçiş sürecinde, bu bağlantı MKK uygulamalarına muhatap olan işçi ve köylüler tarafından da kurulacak, “emekçi halk yığınları ile CHP arasında bir daha telafi edilemeyecek kopuşlara yol aç(acak)”tı.¹⁵⁶ Havza açısından değerlendirildiğinde, iş mükellefiyeti uygulamasına tepki duyan “bölge halkı bu tepkiyi siyasal yaşama yansıtmış ve Cumhuriyet Halk Partisi seçimlerde sürekli ve önemli oy kaybına uğramıştır.”¹⁵⁷ Mükellefiyet uygulamasından en çok etkilenen Zonguldak’lı madenciler, 1950 seçimlerinde siyasal tercihlerini Demokrat Parti’den yana kullanacaklardı.¹⁵⁸ Bu vesileyle, 1946-1960 döneminin siyasal içerik taşıyan tek işbirakma olayı da gerçekleşecekti.¹⁵⁹

Tüm boyutları itibariyle değerlendirildiğinde, MKK uyarınca yapılan ve kırsal-kentsel yörelerdeki geniş emekçi kesimleri kapsamına alan uygulamalar, özellikle de iş mükellefiyeti; Türkiye toplumsal tarihinin/çalışma ilişkileri tarihinin en önemli ve acı sayfalarından biri olarak nitelenmelidir. Buna karşın, Türk sosyal bilimler yazınında bu olguya hak ettiği önemin verilmemiş olması, kuşkusuz büyük bir eksikliklerdir. Savaş yıllarının bir başka acı sayfasını teşkil eden Varlık Vergisi Kanunu’nun akademik-sanatsal çevrelerde geniş biçimde tartışılıyor olması, bu eksikliği daha da ciddi ve görünür kılmaktadır. Çıkarılışının 65. yılında yasanın çalışma ilişkileri alanındaki uygulamalarını ağırlıklı olarak mükellefiyet boyutuyla irdeleyen yazımızın, konuya ilişkin bir zemin oluşturarak, yeni çalışma ve tartışmaları teşvik ve tahrik etmesini diliyoruz.

Kaynakça

¹⁵⁵Irmak, 1946, s. 1. Irmak, 5 Haziran 1946 tarihinde yapılan Cemiyetler Kanunu değişikliğiyle sendikaların kurulmasının mümkün hale gelmesine atıfta bulunmaktadır.

¹⁵⁶Boratav, 2003, s. 91.

¹⁵⁷Talas, 1992, s. 85. Zonguldak’ta 1950 ve 1954 seçimlerinde CHP’nin oy oranı sırasıyla % 36.3 ve 27.4 iken, DP’nin oy oranı % 63.1 ve % 66.8’dir. Zonguldak, Türkiye genelinde CHP’nin en az, DP’nin en çok oy aldığı iller arasındaydı. Bakınız, DİE, 1966, s. XXII-XXXVII, Tablo II.

¹⁵⁸Çıladır, 1999, s. 43.

¹⁵⁹Makal, 2004, s. 83. Bu işbirakma olayı için bakınız, Cumhuriyet, 14.5.1950 tarihli nüsha.

- Aksoy, Sadri; “Çalışma Hayatımızı İlgilendiren Koordinasyon Kararları”, Çalışma Dergisi, Yıl: 2, Sayı: 20, Temmuz 1947, ss. 66-69.
- Aydemir, Şevket Süreyya; İkinci Adam, İkinci Cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1967.
- Baran, Muhammed; “Eti Bank Garp Linyitleri İşletmesi’nde 1940’lı Yıllardaki Çalışma Koşulları”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi’nde Türkiye’nin Sosyal Politika Tarihi dersi kapsamında yapılan sözlü tarih çalışması, 1999.
- Barım, Hürrem; Ücretli İş Mükellefiyeti, Doğan Matbaası, Zonguldak, 1941.
- Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (BİGM), İş İstatistikleri, Ankara, 1945.
- Başbakanlık Umumî Murakabe Heyeti (BUMH) (Eti Bank-1944), Eti Bank 1944 Yılı Umumî Murakabe Heyeti Raporu, Ankara, 1945.
- BUMH (EKİ-1942), Eti Bank Ereğli Kömürleri İşletmesi Müessesesi 1942 Yılı Umumî Murakabe Heyeti Raporu, Ankara, 1943.
- BUMH (EKİ-1944), Eti Bank Ereğli Kömürleri İşletmesi Müessesesi 1944 Yılı Umumî Murakabe Heyeti Raporu, Ankara, 1945.
- BUMH (EKİ-1945), Eti Bank Ereğli Kömürleri İşletmesi Müessesesi 1945 Yılı Umumî Murakabe Heyeti Raporu, Ankara, 1946.
- BUMH (EKİ-1946), Eti Bank Ereğli Kömürleri İşletmesi Müessesesi 1946 Yılı Umumî Murakabe Heyeti Raporu, Ankara, 1947.
- BUMH (EKİ-1947), Eti Bank Ereğli Kömürleri İşletmesi Müessesesi 1947 Yılı Umumî Murakabe Heyeti Raporu, Ankara, 1948.
- BUMH (EKİ-1948), Eti Bank Ereğli Kömürleri İşletmesi Müessesesi 1948 Yılı Umumî Murakabe Heyeti Raporu, Ankara, 1949.
- BUMH (GLİ-1943), Eti Bank Garp Linyitleri İşletmesi Müessesesi 1943 Yılı Umumî Murakabe Heyeti Raporu, Ankara, 1944.
- BUMH (GLİ-1944), Eti Bank Garp Linyitleri İşletmesi Müessesesi 1944 Yılı Umumî Murakabe Heyeti Raporu, Ankara, 1945.
- BUMH (GLİ-1945), Eti Bank Garp Linyitleri İşletmesi Müessesesi 1945 Yılı Umumî Murakabe Heyeti Raporu, Ankara, 1946.
- BUMH (GLİ-1946), Eti Bank Garp Linyitleri İşletmesi Müessesesi 1946 Yılı Umumî Murakabe Heyeti Raporu, Ankara, 1947.
- BUMH (GLİ-1947), Eti Bank Garp Linyitleri İşletmesi Müessesesi 1947 Yılı Umumî Murakabe Heyeti Raporu, Ankara, 1948.
- BUMH (GLİ-1948), Eti Bank Garp Linyitleri Müessesesi 1948 Yılı Umumî Murakabe Heyeti Raporu, Ankara, 1949.
- BUMH (KKİ-1943), Eti Bank Keçiborlu Kükürtleri T.A.Ş. 1943 Yılı Umumî Murakabe Heyeti Raporu, Ankara, 1944.
- BUMH (Sümerbank-1944), Sümerbank 1944 Yılı Umumî Murakabe Heyeti Raporu, Ankara, 1945.

- Berki, Ali Himmet (Yayına Hazırlayan); Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye), Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara, 1959.
- Boratav, Korkut; Türkiye'de Devletçilik, İkinci Baskı, Savaş Yayınları, Ankara, 1982.
- Boratav, Korkut; Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2002, Genişletilmiş Yedinci Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003.
- Bulutay, Tuncer; Tezel, Yahya Sezai; Yıldırım, Nuri; Türkiye Milli Geliri: 1923-1948, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1974.
- Cumhuriyet; 14.5.1950 tarihli nüsha.
- Çalışma Bakanlığı, Çalışma Mevzuatı, Ankara, 1946.
- Çalışma Bakanlığı, Umumî Tebliğler, 1960-1963, Kâğıt İşleri Müdürlüğü, 1966.
- Çalışma Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, Temmuz-Ağustos 1959.
- Çatma, Erol; Zonguldak Madenlerinde Hükümlü İşçiler, Maden-Sen Zonguldak Şubesi Yayını, Ankara, 1996.
- Çatma, Erol; Asker İşçiler, Ceylan Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- Çıladır, Sina; Taşkömürü Havzasının Devletçilik Dönemi, Yaman Matbaası, Ereğli, 1999.
- Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), 1950-1965 Milletvekili ve 1961, 1964 Cumhuriyet Senatosu Üye Seçimleri Sonuçları, Ankara, 1966.
- DİE, Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50 Yılı, Ankara, 1973.
- Dinçer, Celal; "Kömür İşçilerimiz ve Kömür İşlerimiz", Çalışma Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 6, Mayıs 1946, ss. 25-27.
- Dobb, Maurice; Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler, Çeviren: F. Akar, Belge Yayınları, İstanbul, 1992.
- Dosdoğru, Sâbire; Dosdoğru, Hulûsi; Sağlık Açısından Maden İşçilerimizin Dünyü, Bugünü, BDS Yayınları, İstanbul, 1990.
- Ekin, Nusret; "Türkiye'de Endüstri İlişkilerinin Gelişimi ve 1936 İş Kanunu", Sosyal Siyaset Konferansları, Otuzbeşinci-Otuzaltıncı Kitap, İstanbul, 1987, ss. 33-49.
- Ereğli Kömürleri İşletmesi, Dahilî İş Yeri Talimatnamesi, Karaelmas Basımevi, Zonguldak, 1948.
- Ereğli Kömürleri İşletmesi İstatistik Servisi, Ereğli Kömür Havzası İstatistikleri, 1941-1960, Ankara, 1961.
- Erkün, Safa Ş.; "Kömür Havzamızda Mahkûmların Çalıştırılması", İş Dergisi, Cilt: XI, Sayı: 45, Mayıs 1945, ss. 22-26.
- Eti Bank (Eti Bank, 1945a), 1944 Senesi Faaliyeti Hakkındaki Umumî Murakabe Heyeti Raporuna Cevap, Ankara, 1945.
- Eti Bank (Eti Bank, 1945b), Ereğli Kömürleri İşletmesinin 1944 Senesi Faaliyeti Hakkındaki Umumî Murakabe Heyeti Raporuna Cevap, Ankara, 1945.
- Etingü, Turgut; Kömür Havzasında İlk Grev, Koza Yayınları, İstanbul, 1976.

- Eyriboyun, Dilek; Zonguldak Kömür Havzası'nda Ücretli İş Mükellefiyeti, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1994.
- Gülmez, Mesut; Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi), İkinci Bası, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını, Ankara, 1991.
- International Labour Office, International Labour Conventions and Recommendations, Volume I (1919-1962), Geneva, 1992.
- İrmak, Sadi; "İlk Yıl", Çalışma Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 7, Haziran 1946, ss. 1-2.
- İktisat Vekâleti, 25.4.1940 tarihli ve 5/3201 sayılı "2/12899 sayılı kararname ile mer'iyete konulan 2 sayılı kararın 18 inci maddesi mucibince Ereğli Kömür Havzasındaki bilumum İşletmelerde seyyanen tatbik edilecek olan Dahilî Talimatname", Karaelmas Basımevi, Zonguldak.
- İşçi Sesi; 13.7.1949, 7.9.1949, 16.10.1949, 23.10.1949 tarihli nüshalar.
- Karahasan, Ömer; Türkiye Sendikacılık Hareketi İçinde Zonguldak Maden İşçileri ve Sendikası, Zonguldak Maden İşçileri Sendikası Yayını, Zonguldak, 1978.
- Kessler, Gerhard; "Türk İş İstatistikleri", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt: 4, Sayı: 1, İlkteşrin 1942, ss. 236-254.
- Kessler, Gerhard; "Zonguldak ve Karabük'teki Çalışma Şartları", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt: 9, No. 3, Nisan 1948, ss. 173-196.
- Koçak, Cemil; Türkiye'de Milli Şef Dönemi: 1938-1945, Yurt Yayınevi, Ankara, 1986.
- Makal, Ahmet; Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999.
- Makal, Ahmet (2002a); Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002.
- Makal, Ahmet (2002b); "Türkiye'nin Sanayileşme Sürecinde İşgücü Sorunu, Sosyal Politika ve İktisadi Devlet Teşekkülleri: 1930'lu ve 1940'lı Yıllar", Toplum ve Bilim, Sayı: 92, Bahar 2002, ss. 34-70.
- Makal, Ahmet; "Türkiye'de 1946-1960 Dönemindeki Grev Tartışmaları ile Grevler Üzerine Bir Çözümleme Denemesi (II)", Birikim, Sayı: 183, Temmuz 2004, ss. 73-88.
- Milli Korunma Kanunu Uyarınca Çıkarılan Koordinasyon Kurulu Kararları (KKK).
- Onur, Ahmet; Türkiye Demiryolları Tarihi (1860-1953), Kara Kuvvetleri Komutanlığı Yayını, İstanbul, 1953.
- Özdemir, Süleyman; Dünyada ve Türkiye'de Zorunlu Çalışma, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1994.
- Özeken, Ahmet Ali; Ereğli Kömür Havzası Tarihi Üzerinde Bir Deneme, Kenan Matbaası, İstanbul, 1944.
- Özeken, Ahmet Ali; "Türkiye'de Sanayi İşçileri", İçtimaî Siyaset Konferansları, Birinci Kitap, 1948, ss. 56-81.
- Özmen, Selâhattin; "Üretimde Devlet: Kamu İktisadi Teşebbüsleri", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İkinci Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 1984, ss. 426-446.

- Öztürk, Kazım; Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları, Ak Yayınları, İstanbul, 1968.
Resmi Gazete; değişik nüshalar.
Sendika; 19.10.1946 tarihli nüsha.
Seyda, Mehmet; Yanartaş, İki Cilt, Ararat Yayınevi, İstanbul, 1970.
Talas, Cahit; Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1992.
T.B.M.M. Çalışma Komisyonu Üyesi Milletvekillerinin 15.7.1947-12.9.1947 Tarihleri Arasındaki Araştırma Gezilerine İlişkin Raporları, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi, 490.01/728.495.5 Numaralı Dosya (Daktilo).
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: VI, İçtima: 1, Cilt: 8-10, 3.1.1940-18.1.1940, Ankara, 1940.
T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: VI, İçtima: 3, Cilt: 25, 4.5.1942-29.5.1942, Ankara, 1942.
Topuz, Hıfzı; Türk Basın Tarihi, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1973.
Tuna, Orhan; "İş Hukuku ve Milli Korunma Kanunu", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt: 1, No. 3, Nisan 1940, ss. 330-351.
Uluslararası Çalışma Bürosu, Dünya Çalışma Raporu 2, Çevirenler: Nahit Töre, Ahmet Gökdere, Devlet Planlama Teşkilatı Yayını, Ankara, 1991.
Yalçın, İrfan; Ölümün Ağzı, İkinci Baskı, Gölge Yayınları, İstanbul, 1989.
Yersel, Kadri; Madencilikte Bir Ömür: Anılar - Görüşler, Yurt Madenciliğini Geliştirme Vakfı - Maden Mühendisleri Odası Ortak Yayını, İstanbul, 1989.
Yiğiter, Umran Nazif; Kömür Havzasında Amele Hukuku, Ocak Yayını, Zonguldak, 1943.
Yüce, Mustafa; Ücretli İş Mükellefiyeti ve Zonguldak Havzası Uygulaması, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1993.
Zaim, Sabahaddin; İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1956.
Zaim, Sabahaddin; Türkiye'de Ücret ve Gelirler Siyaseti, Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu Yayını, Ankara, 1974.
Zaman, Ekrem Murat; Zonguldak Kömür Havzasının İki Yüzyılı, TMMOB Maden Mühendisleri Odası Yayını, Ankara, 2004.